91.800

OSZK

OSZK

OSZK

91809

BÁLINT GYÖRGY

BÚCSÚ AZ ÉRTELEMTŐL

ALMANACH-KIADÓ
1940

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

BÁLINT GYÖRGY

BÚCSÚ AZ ÉRTELEMTŐL

ALMANACH-KIADÓ
1940

BÁLINT GYÖRGY
MUNKÁI:

STRÓFÁK (1929)

AZ IDŐ RABSÁGÁBAN (Viktória, 1935)

JÉGTÁBLÁK, KÖNYVEK, KOLDUSOK
(Athenaeum, 1937)

AZ ÁLLATOK DICSÉRETE
(Athenaeum, 1938)

R 2

91800

R 1965

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1940. év 5095 sz.

Előszó helyett

1936 június 6

Ma reggel húszsoros remekművet olvastam. Georges Duhamel írta. Duhamel nagy író és tisztességes ember. Korunk érzelmi és erkölcsi zűrzavarának krónikása és közben az értelem rajongója, a 18. század szellemének francia letéteményese. A hideg barbárság korában forró civilizációpárti és szenvedélyesen védelmezi a józan észt. Legújabb munkája meséskönyv. Címe: „Mesék a kertemből". Apró, egy-két oldalas, költőien egyszerű mesékben számol be arról, hogy mi minden történik a kertben, melyet Voltaire szerint kinek-kinek művelnie kell, még a veszedelmes időkben is. Duhamel kertje eleven, friss illatokkal és színekkel bontakozik ki előttünk a maga botanikai valóságában, de amellett jelképes is. Egy európai szellemű ember kertjébe, ha mégoly kicsi is, belefér egész Európa.

A húszsoros remekmű a kötet bevezető meséje. Elmondja benne, hogy vihar készül. Vad szél kerekedik, kénes gázok szállnak, dörgés hallatszik a távolból. A zivatar közeledik. Talán még néhány pillanat és a kertet özönvíz árasztja el. De a kertész rendületlenül áll kertjében és kannájából miniatűr esőt, „értelmes" kis esőt áraszt a növényekre. Mintha még mindig jogosult volna a reménység, mintha el lehetne hinni, hogy a legkisebb virág is örökké fog élni, bizalomban és boldogságban. Ennyi a mese. Engem megrendített szűkszavú szépsége és jelképének húszsoros monumentalitása.

„A kertet művelni kell" — mondta Voltaire a „Candide" végén és igaza volt. De az is igaz, hogy vihar közeledik. Lehet, hogy a kert minden virága és minden fűszála halálraítélt. De a kertész ott áll helyén és a gyilkos özönvíz előtt egy pillanattal még egy kis jótékony vízsugarat bocsát a virágokra és a fűre. Ebben az egész elviselhetetlen, viharelőtti feszültségben, csak az a megnyugtató, hogy akadnak még ilyen kertészek. Duhamel közéjük tartozik, Paul Valéry és a többiek is, akik szintén eljönnek holnap Budapestre a szellemi együttműködés kongresszusára: elsősorban Thomas Mann. Ezek az írók néhány napig Budapesten fognak tanácskozni arról, hogy mitévők legyenek vihar előtt. Azt hiszem, alig mondhatnak mást, mint általánosságokat. Elismételnek majd olyan igazságokat, melyeket mindenki tud, de senki sem követ. De nem tehetnek egyebet: újra és újra el kell ismételniük őket. Nem tehetnek egyebet: „értelmes" kis esővel kell ápolniuk a kertet még akkor is, amikor már biztosra vehető a megsemmisítő zuhatag. Nem szabad meghajolniuk a zivatar fenyegetése előtt, úgy kell viselkedniük, mintha el lehetne hinni, hogy „a legkisebb virág is örökké fog élni". Ezek a virágok holnapra valószínűleg megsemmisülnek. Talán még eltorzult formáikat sem fogja megőrizni a virágágyak helyén kavargó sártenger. Mindegy — a kertészeknek az a hivatásuk, hogy ápolják a növényeket, mindaddig, amíg még van mit ápolni. A megtántorodást nem lehet megbocsátani. Hűséget fogadtak kannájuknak — nem ejthetik ki a kezükből anélkül, hogy meg ne gyaláznák önmagukat. Amíg csak egy fűszál egyenesen áll a viharban, nekik mellette a helyük. Utolsónak kell elhagyniuk az elárasztott kertet, mint a kapitánynak a süllyedő hajót és még akkor sem szabad elismerniük a felhőszakadást, ha nem lesz többé talpalatnyi száraz hely a földön.

1937 március 20

Azt álmodtam, hogy a szavak felkeltek és kivonultak, mint egykor Róma elégedetlen népe a Szent Hegyre. Előzőleg már jóideig forrongott az egész szótár, sisteregve és zizegve panaszolták el sérelmeiket a szavak, úgyhogy majdnem felébredtem. Dühös szavalókórusba tömörültek és ilyen szöveggel verték fel a csendet:

— Gyalázat! Napról-napra jobban bántalmaznak minket! Elcsépelnek, kiforgatnak eredeti jelentésünkből! Egyre jobban kopunk, már egészen laposak vagyunk és ha ezt tovább tűrjük, holnapra már nem lesz semmi értelmünk!

— Jó, hogy engem említenek, — kiáltott most közbe az „értelem" szó. — Velem történik a legnagyobb igazságtalanság. Minden zagyva szajkó az ajkára vesz; minduntalan használnak, még hozzá a legaljasabb célokra. Higgyék el, uraim, hogy nekem már régóta nincs semmi értelmem és ez, lássák be, az én szakmámban végzetes.

— Igaza van! — zúgta rá a szavalókórus. — Mások is ezt mondják. „Szellem" nevű kollégánk is panaszkodik: úgy helybenhagyták, hogy már nem is szellemnek érzi magát, hanem csak hazajáró kísértetnek, amiben senki sem hisz többé komolyan. A „szeretni" ige zokogva fenyegetőzik, hogy öngyilkos lesz, mert nem bírja már a rengeteg visszaélést. Olyan gyalázatos módon használják fel a leggyanúsabb érdekek szolgálatában, hogy folyton émelyeg a szógyöke. Legtöbb igénket hasonló sérelmek érik: szégyenteljesen ragozzák őket. Ami pedig a főneveket illeti, ezeket teherhordásra használják fel. Olyan fogalmakat kell cipelniök, amelyekhez semmi közük sincs. A jelzők őrjöngenek a felháborodástól, mert a piszkos munkában elvesztették a színüket és most már mindegyik egyformán szürke. Rossz írók, tudatlan kereskedelmi levele-

zők és galád szónokok állati sorban tartanak bennünket. Hülyeségüket és gonoszságukat kell folyton szolgálnunk. Hát ezért élünk? Ezért viseljük legszebb képzőinket? Ezért fejlődtünk évezredeken át, kőbaltás, szőröstestű indulatszavakból intelligens, tiszta, magasrendű kifejezőeszközökké?

— És ezért kellett minket elvonni? — hördültek fel fájdalmasan az elvont szavak.

Percről-percre nőtt a zendülő szavak izgalma. Lázas agitátorok futkostak lapról-lapra: a kötőszavak, melyeket a legtöbb sérelem ért. Az „és" szenvedélyesen rázta öklét és tőle teljesen szokatlan drámai pátosszal fogadkozott, hogy soha többé nem fog olyan fogalmakat összekötni, amelyek egyáltalában nem tartoznak össze.

— Nem leszek többé bűnrészese a világcsalásnak! — süvöltötte, és szerény társa, a néma kötőjel helyeslően bólintott.

A feldúlt kötőszavak mellett a ragok szították a leghevesebben a felkelést. Ezek, sajnos, csak dadogni tudnak és így elég nehezen panaszolták el sérelmüket. Az fájt nekik a legjobban, hogy tévesen alkalmazzák őket, például így: „a népnek", holott az igazság ez: „a néptől". A határozók is kivették részüket a mozgalomból, szokott határozottságukkal. Egyre fenyegetőbben zúgott a szavak beláthatatlan tömege. Hullámzott, kavargott ez a tömeg, de egyre céltudatosabb ritmust, egyre egyenesebb irányt kapott a mozgása. Végül aztán feltartóztathatatlan menetben indultak el a felkelő szavak egy ismeretlen célpont felé. Percek alatt elnéptelenedett a szótár: csak néhány magával tehetetlen agg maradt a helyén, mint például a „hehezet", a „sajátképpen" és a „mértékhitelesítés", vagy egy-egy szerencsétlen torzszülött, mondjuk, a „géperejű bérkocsi".

Az emberek körében hamarosan észrevehetővé váltak a lázadás következményei. Tehetetlenül kapkod-

tak és tátogtak, nem tudtak rendesen hazudni, halandzsázni, csalni és népszerű olvasmányokat szerkeszteni. Később már rabolni és gyilkolni is alig tudtak, mert fejlett, differenciált világunkban ez sem lehetséges szavak nélkül. Igy azután meglepően rövid idő alatt összeomlott az egész civilizáció.

A szavak pedig ismeretlen új hazájukban boldogan és szabadon éltek, elfelejtették a sanyarúság és a gyalázat éveit, gazdag és mély értelmet teremtettek maguknak saját lelkiismeretük szerint és egészen újszerű, színes és dallamos ragokkal gyarapodtak. Még ma is élnének, ha közben fel nem ébredtem volna.

március 27

Délután három óra tájban a rövid ebédutáni pihenő idején, míg az emberek tétlenül és gyanakodva néztek a világba és önmagukba, hirtelen felhorkant az uccai énekes. Oly váratlan volt megjelenése, hogy az emberek egyszerre abbahagyták a gyanakvást és az ablakhoz léptek. Az uccai énekes lent állt az emeletek mélyében, gyűrött felöltőben és szomorú puha kalapban. Arcvonásait nem lehetett pontosan kivenni a magasból.

— Halló rádió, halló! — horkantotta a slágert, majd hangja lassú, egyenletes zakatolásba ment át. Meleg, tavaszi ebédután volt, egy vontatóhajó álmosan vánszorgott észak felé. Az énekes kényelmesen sétált a házak alatt, zsebre tett kézzel és egyre újabb dalokat közölt. Szenvedély nélkül és hang nélkül közölte őket és hallgatósága növekedett. Benépesültek az ablakok; az egyik ház tetején a szerelők abbahagyták a munkát és lenéztek.

— Egy forró csókot! — kattogta közönyösen az uccai énekes. Az emberek döbbenten figyeltek. Nem, ez az énekes nem énekelt rosszul. Rossz éneket már gyak-

ran hallottunk, minden különösebb emóció nélkül. Ez az énekes egyáltalában nem énekelt és ő tudta ezt. Nem volt se hangja, se melódiája, se ritmusérzéke. Néha panaszosan elnyujtott egy-egy magánhangzót: ez volt minden. A hallgatók megbabonázottan lesték minden szavát.

— Nem vagy legény Berci! — jegyezte meg tompán és a környék ebei nyugtalanul ugatni kezdtek. A hallgatók, mintegy hipnotizáltan, zsebükbe nyúltak, aprópénzt vettek elő, papírba csomagolták és bombázni kezdték az énekest. Ügyesen kapta el a tiszteletdíjakat, kicsomagolta, zsebretette őket és könnyedén felköszönt az ablakokba. Magam is díjaztam énekét, megvallom többször is, mert féltem, hogy túl hamar hagyja abba. Adakozásom serkentő céllal történt és a következő kísérő szöveggel, melyet azonban nem mondtam el:

— Brávó, örülök, hogy itt vagy, kitűnő mester! Örülök, mert látom, hogy vannak még őszinte emberek. Te nem köntörfalazol, nem hamisítasz, nem próbálsz hazudni és nagyképű lenni. Egyszerűen bevallod, hogy nem tudsz énekelni és erről mindenkit személyesen is meggyőzöl. „Ha tudnék, most énekelnék, de mivel nem tudok, hát csak kattogok, zakatolok és horkantok" — mondod és így is cselekszel, mert élni csak kell valamiből, még akkor is, ha az ember nem tud énekelni. A világnak mutatvány kell, mert különben nem fizet. A világ megalázza az embert és trükkökre kényszeríti. De te nem hagyod magadat megalázni és minden külön értesítés helyett tudatod a világgal, hogy ne számítson trükkjeidre. Nem rezegteted nemlétező hangodat, nem cifrázod a slágerszerzők elcsépelt érzelmeit. Csak megszólalsz, szárazon és közvetlenül, mint egy láda, amit megkopogtatnak, és ettől az őszinteségtől egyszerre új értelmet kapnak a dalaid, illetve helyesebben, ettől az őszinteségtől kiderül, hogy menynyire nincs értelmük, milyen hamisak és feleslegesek. Azt hiszem, ezért van sikered, ezért hullnak feléd a fil-

lérek az ablakokból. A szép és giccses hazugságok ideje örökre elmúlt. Általában sokmindennek elmúlt az ideje. Ne akarjunk derűseknek, kedveseknek, meghatottaknak vagy érdekeseknek látszani, ne akarjuk a világot elbájolni vagy megríkatni. Ne játsszunk többé szerepeket: kattogjunk, keményen és őszintén. Kattog már Európa, kattog az egész világ, nem lehet tovább szépíteni a dolgokat. Köszönöm művész, hogy ezt az emberek lelkébe vésed.

Ezt mondtam hangtalanul és a művész odalent megcsikordult, mint egy olajozatlan ajtó:

— Egy édes álom! — recsegte démonian, majd szórakozottan kicsomagolt egy kétfillérest.

Patrasz, július 10

Patraszról mindenki lebeszélt. „Piszkos balkáni fészek" — mondták. Ebben csakugyan van valami. Szépségeket nem találni benne — földrajzilag és más tekintetben is közelebb esik Spártához, mint Athénhez. Különösen erős az ellentét, ha az ember hajóval érkezik. Öt perc alatt a hajó nagyvilágias hangulatából, nagy uszodáiból Patrasz kétestisztaságú uccáira, kunyhószerű földszintes házai, elhanyagolt kirakatai közé kerülni — valóban erős zökkenő. A görög kultúrából többet találunk meg a hajó könyvtárszobájában, mint a hal- és csirkeszagú patraszi „agorán".

Ez mind nyilvánvaló, de mégis... Nem tehetek róla, ez a „piszkos balkáni fészek" mégiscsak görög. Két perce járom rossz kövezetét és máris rabulejtettek a görög betűk. Így voltam annakidején Athénben is, de Athén szép, ápolt nagyváros és így nem olyan nagy az ellenhatás. E dísztelen déli helységben ellenállhatatlanul hat a görög betűk varázsa. Homérosz, Szofoklesz, Platón betűi hirdetik a cipőkenőcsöket és varrógépeket. És a szavak, melyeknek számunkra már csak lepá-

rolt, tudományos értelme van, itt még az eleven, nyers valósághoz tartoznak. A „katalogosz“ itt még étlap és nem múzeumi jegyzék. Görög szobrok helyett görög dinnyéket sorol fel. A régi görögök, mielőtt szobor lett belőlük, dinnyét ettek, bizonyára nem tisztább piacokról, mint a mostaniak. A cukrászdát „szacharoplasztéion“-nak hívják, a tejcsarnokot „galaktopoieion“-nak. Tehát: cukorplasztika és tejpoézis. Ki az, aki itt még kevesli az esztétikát?

Ki nem borzong bele boldogan a görög szó ősi értelmébe, mely szerint még egyformán „plasztika“ a cukor és a márvány formálása és a „poiein“ ige egyformán jelenti a tejből vagy a fantáziából való alkotást? Néhány patraszi cégtábla elemi erővel figyelmeztet egy erős, egészséges, soha vissza nem térő ókorra, mikor még egyet jelentett a termelés és a teremtés, a hasznos és a szép, az érzéki és az elvont. Minden falragaszt, minden uccatáblát izgatottan olvasok el. „Hodosz Hagiu Androsz“ — „A szent férfiú uccája“, hirdeti egy kék tábla a sarkon. Igaz, hogy a régi görögöknél ehelyett inkább „Hodosz Szofu Androsz“-szal, a bölcs férfiú uccájával találkozhattunk volna, de mindegy, ez a szép antik genitivusz, mely nem változott háromezer év alatt, majdnem olyan megható, mint egy ógörög torzó a múzeumban. Megértem az öreg német műtörténészt, aki lelkesedve magyarázta nekem Athénben: „Képzelje csak, az athéni uccaseprő aorisztoszt használ.“ Igen, aorisztoszt használ a patraszi uccaseprő is, mindenesetre gyakrabban, mint seprőt.

De mit érdekel ilyen betűk között a köztisztaság! Biztos, hogy a régiek sem lehettek tisztábbak, sem „disztingváltabbak“. Biztos, hogy ugyanolyan fülsiketítő hangon, ugyanolyan izgatott szuperlatívuszokban alkudtak és társalogtak a piacon, mint ezek itt. Biztos, hogy ugyanilyen gátlástalanul élvezték a beszéd és taglejtés testi és lelki örömeit. Biztos, hogy gyermekeik nem lehettek szebbek, finomabb mozdula-

túak, mint az a ragyogó szemű kisfiú, aki elbűvölő mosolyával mellénk szegődött a piacon. Igen, akárki mit mond, nagyjából ilyenek lehettek!

Nápoly, július 11

A Museo Nazionale pompeji termében halhatatlan ételek láthatók üvegbúra alatt. Tizenkilenc évszázados bab, borsó, mandula, dió, kenyér és tojás, szép, egykori tányérokon. Egy üvegben formátlan, kemény massza, megkövesedett buborékokkal. Bor. Ezt kissé felismerhetetlenné tette a halmazállapotváltozás, de az ételek tökéletesek. Épencsak hogy bronzszínűre feketedtek a lávától, mely tizenkilenc évszázaddal ezelőtt megakadályozta, hogy birtokosaik gyomrába jussanak. Ezek az antik főzelékfélék olyanok most, mint önmaguk bronzszobrai. A szobrok komor pátoszát is megtalálni bennük. Megvallom, kissé félelmesen hatnak.

A sokezeréves műemlékek látványát megszoktuk, az ókori tojás viszont egy kissé elakasztja a lélegzetet. Intellektuális gőgünkben csak a műalkotások halhatatlanságát ismerjük el; az „ércnél maradandóbb" tojás és borsó látványa olyan, mint valami szentségtörő lázadás a szellem szuverénitása ellen. Milyen jogon vagytok itt? — kérdezzük sápadtan és sértődötten az örökkévalóságba jutott ételektől. Mai tojásokra és főzelékfélékre gondolok, melyek szintén túlélhetnek bennünket, valamilyen jól sikerült elemi csapás segítségével. Az ételnek, ha megtette kötelességét, el kel tűnnie, meg kell semmisülnie a biológiai Nirvánában. Ezek az ételek nem tették meg kötelességüket és tetejébe még át is mentették magukat a halhatatlanságba, koruk legszebb szobrai és képei közé. És ami a legsúlyosabb: pontosan olyanok, mint a mai tojások, diók és kenyerek. Csak ábrázolásuk stílusa változott két ezredév alatt, ők maguk nem. További

kétezer év mulva is ilyenek lesznek. Fütyülnek a művészi stílusokra és általában mindarra, amire mi oly büszkék vagyunk. Gondolataink idővel elavulnak, nevetségesekké válnak, főzelékféléink soha. A borsó halhatatlanabb, mint Cicero... Sürgősen menjünk át egy másik terembe, a képek és szobrok közé!

Capri, július 15

Ez a sziget alaposan próbára teszi látogatóinak hangulat-raktárát és indulatszó-arzenálját. Az „ellentmondások tája" ez, mint Ferdinand Gregorovius írja róla. „A félelmes itt megmarad félelmesnek, de mégis gracióz formákba kényszerül." Csakugyan furcsa táj, hátborzongató és elbájoló egyszerre. Vad sziklaszirtek és álmatag-szelíd öblök versenyt hatnak az idegekre. Szigorú kaktuszok mellett élveteg leanderek virágzanak. Nem csoda, hogy ezen a szigeten élt Tiberius, ki elképesztő kegyetlenségeket követett el és közben mindkétnembeli törékeny szépségeknek hódolt. De ő legalább nem mondott hasonlatokat, mint a bűvös szigetet mai látogatói. Ó, ezek a hasonlatok és felkiáltások Európa minden kulturnyelvén, a sziget minden megkapó szögletében!

A legtöbben természetesen ezzel kezdik: „Csodálatos!" Ez a szánalmas szó különös pesszimizmusra vall. Aki azt mondja: „csodálatos", voltaképpen azt gondolja és érzi: „nem vártam volna ennyit, nem tudok ennyi szépet feltenni a természetről". Aki ezt mondja, szomorúan idegen a természettől, az anyagi világtól. De ez még nem minden. E bevezető felkiáltás után jönnek a hasonlatok. Egy fiatal házaspár „dantei kép"-nek mondta az egyik nagy sziklahasadékot — ez legalább stílusos volt, ha kissé elcsépelt is. A legtöbben azonban különböző ékkövekhez, smaragdhoz, türkizhez hasonlítják a tenger színeit, szemrebbenés nélkül

„vérző"-nek mondják a naplementét, „haragos"-nak a hullámot és így tovább.

Ezekből a kliséhasonlatokból is valami vérszegény félénkséget lehet sejteni. Félnek a váratlan jelenségtől, nem bírják el az új valóságot és gyorsan valami ismerthez, valami meghitthez menekülnek vissza a hasonlat segítségével. Mennél közismertebb a hasonlat, annál jobban enyhíti az újdonság vad, szuggesztív erejét. És még egy: mennél több szóképet és hasonlatot tudok percek alatt kivágni, annál jobban bebizonyítom, hogy én is vagyok valaki, hogy nem kell eltörpülnöm a hatalmas sziklafal, vagy a tátongó hasadék előtt. Mindez nagyon érthető törekvés, de mégis vágyódva kérdezem az „égbenyúló" hegyfal tövében: mikor jön el az emberiségnek az a boldog felnőttkora, melyben a túristák szókép és hasonlat nélkül, némán tűnődve állnak majd meg a szép helyeken?

*

Délutánonként különös menettel lehet találkozni a falu keskeny, meredek uccáin. Parasztasszonyok mennek libasorban, lassú, királynői járással. Nagy, nyers kőkocka mindegyiknek a fején. Máskor vidámak, nagyszavúak — most szótlanul, merev arccal menetelnek a nyomasztó súly alatt. Már Gregorovius is leírta ezt a menetet. Amióta csak Capriban házak állnak, mindegyiknek a köveit asszonyok vitték a fejükön. Így szállítják még ma is az építőanyagot. Ma is a női fej a legolcsóbb szállítási eszköz, úgy, mint mikor a pogány Tiberius palotája, vagy a karthauzi kolostor épült. Most egy luxusszálloda új szárnyához viszik a köveket az eleven kariatidok. Szegények itt az emberek. Kövek közt tengődnek, szárazon és majdnem semmiből, mint társaik, a kaktuszok.

*

Hadihajó járt a sziget közelében és naftával öntözte meg a tengert. Másnap petróleumfoltosan jöt-

tek ki a vízből az amerikai, francia, német, hollandi, magyar, svéd és olasz fürdővendégek. Minden nemzet képviselői egyformán piszkosak lettek a sűrű fekete anyagtól. Valaki — nem tudni milyen nemzetiségű, — rájött, hogy a növényi olaj eltünteti a foltokat. Percek alatt mindenki ott tolongott körülötte. Amerikaiak, franciák, németek, hollandiak, magyarok, svédek, olaszok szolgálatkészen adták egymás kezébe az olajos üveget és segítettek egymásnak a piszkos anyag ellen. Sohasem láttam még ilyen spontán és őszinte nemzetközi szolidaritást. Nem lehetne ugyanezt nagyobb vonatkozásokban is? És főleg hadihajó nélkül?

Hajón, július 20

A tengervízből vidám emberek nyúlnak kényelmesen a part felé. De a parton túl újabb tenger kezdődik — és ennek már nem látni a partját. A tengervíz, melyből a jókedvű emberek a part felé nyúlnak, a hajó úszómedencéjében hullámzik. A partot ügyes és jóízlésű hajóácsok építették a fedélzet közepére. Uszoda a tenger közepén — ez első pillanatban pleonazmusnak látszik, de nem egészen az. Eltekintve kézzelfogható testi kellemességeitől, azt hiszem, mélyebb, öntudatlanabb szükségleteket is szolgál. A parttalan tenger láttára az emberben néha felébred a vágy valami szűkebb, valami körülhatárolt iránt. A végtelent nem lehet sokáig elviselni. Partok kellenek, keretek, lemérhető távolságok, lezárt perspektívák. Az egész gyakran félelmetes —részletek kellenek, melyeket el lehet választani és külön-külön, kényelmesen felhasználni kisebb-nagyobb emberi céljainkra. A részletek számítanak csak, amióta Dionyzoszt széttépték a féltékeny titánok.

Minden szellemi tevékenység, de különösen minden művészet védekezés a végtelen ellen. Minden for-

ma tulajdonképpen elhatárolás. A művész a forma segítségével valamit kiemel a végtelenből és elzárja előle. A forma érc-eszközével védekezik a végtelen ellen, mely kint van az anyagi világban és bent az ő anyagtalan világában is. Védekezik és ez a helyes így — de baj lesz, ha túl-védekezik. Mert a forma csak részben határozza meg az alkotást — meghatározza a végtelen is, amitől elkerítette. Ha nincs benne egy „végtelenség-részlet", üres forma marad csupán. Tudjuk jól, a teljes szabadság, a teljes formátlanság: halál. De az üres forma, melynek kereteiből kiveszett a végtelenség-darab, rosszabb a halálnál. Szép, síma, erős márványpartok kellenek a tengeri hajó közepére épített uszodának; de értelmetlenekké válnak, ha elpárolog közöttük a tenger sós vize. A végtelen és a forma küzdelmének sohasem szabad eldőlnie, mert bármelyik fél győzelme katasztrófa. Éljenek az emberkézformálta partok, melyek megvédenek a formátlan végtelentől — de éljen a szüntelen vágy is, mely a partok ellen lázad és a végtelent követeli!

Október 24

Sajnos, csak nagyon hézagos tudósítások érkeztek Athénből, a káromkodás elleni nemzetközi kongresszus munkájáról. A főbb előadásokból csak egy-két mondatot idéztek a riportok és mindössze arra a vitára terjeszkedtek ki egy kissé részletesebben, hogy azért éri-e a világot annyi baj, mert az emberek sokat káromkodnak, vagy megfordítva. Hogy a kongresszus miképpen döntött ebben a nagy kérdésben, arról már nem értesülünk. Arról sincs tudomásunk, hogy milyen eredménnyel végződött az értekezlet. Igaz ugyan, hogy az eredmény majd csak később válik észrevehetővé.

A nemes célkitűzésű kongresszust egyébként nagyon megnyugtathatta volna egy kitűnő kis könyv,

melyet nem áltott volna nyilvánosan felolvasni. Robert Graves, a híres „Claudius"-regények szerzője írta körülbelül másfél évvel ezelőtt, „A káromkodás jövője" címen. Graves úgy találja, hogy a káromkodás alkonyodóban van. Ennek egyik főoka, szerinte az, hogy ma olyan intézményeket tartunk szentnek, melyek nem adnak lehetőséget a színes, ízes káromkodásokra: például a Népszövetséget, vagy egyes pártszervezeteket. A Népszövetség még káromkodási tárgynak is gyenge, — állapítja meg lemondóan a kiváló angol író, A káromkodás végnapjainak másik oka a felvilágosodás erős terjedése. Ma már a világ legprűdebb emberei, az angolok is elég nyíltan és gátlástalanul társalognak a legkényesebb tárgykörökről. Az életnek bizonyos jelenségei nem jelentenek többé társalgási tabut — már pedig a művészi káromkodást éppen a szigorú tilalmak termékenyítik. Teljesen értéktelen és hatástalan az a káromkodás, ami társalgási közhelyekből áll.

Graves őszintén sajnálja a káromkodás hanyatlását és ebben az érzésében magam is osztozom. A káromkodás nem mindig kegyeletsértő. Egyrészt csak az esetek kis hányadában érint teológiai vonatkozásokat, másrészt bármiről szóljon is, nem a betűt kell nézni benne, hanem a szándékot. Ez pedig rendszerint nagyon ártalmatlan. A káromkodás alapvető célja a hirtelen fellobbanó indulat tömör és plasztikus szavakba foglalása: tehát a lírai műfajokhoz tartozik. Azt hiszem, az epigrammához áll a legközelebb. Graves „a szegény ember költészetének" nevezi és ebben sok az igazság.

Az igazi, spontán káromkodás nem szolgál gyakorlati célokat, nem akarja a szerző vagy előadó presztizsét emelni, vagy a címzett becsületét sérteni, vagy éppen a cselekedeteit befolyásolni. Az igazi káromkodás se nem gorombaság, se nem felszólítás vagy megbízás. Én például, ha időnként káromkodom, sohasem akarom ezzel a Beszkár-t rábirni, hogy több kocsit

járasson a főbb útvonalakon. Ez súlyos visszaélés volna a műfaj szellemével. A magas színvonalú káromkodás, mint Graves is megállapítja, nem akar mást szolgálni, mint az örök szépséget. Pillanatnyi ihletben születik, szív van benne és lelkesedés. Még az ismert, bevett formulákat is friss motívumokkal, finom ötletes árnyalatokkal gazdagítja a tehetséges káromkodó. Egész egyéniségét beleviszi a rövid, de átérzett szövegbe: úgy káromkodik, ahogy a madár dalol.

Az athéni kongresszuson elpanaszolták, hogy Görögországban és Olaszországban káromkodnak a legtöbbet. Ez is csak annak bizonyítéka, hogy ezekben az országokban még él az igazi görög-római szellem. Ez a szellem nem vetett gátat az egészséges indulatoknak — de ugyanakkor művészi formába is öntötte őket. Szabadon élni és szépen élni: ez volt az antik humanizmus lényege. A szabad és szép élethez hozzátartozott a szabad és szép káromkodás is. E műfaj később mégegyszer felvirágzott a reneszansz idejében. Az angol reneszansz legnagyobb képviselője, Shakespeare, utólérhetetlen volt a káromkodásban is — klasszikus örökség! Később a latin országokban a mesterkélt és tekintélytisztelő barokk szellem, a germán népeknél pedig a fagyos, szigorú puritanizmus elsorvasztotta e műfaj robusztus lendületét. Jellemző a mai viszonyokra, hogy alig négyszáz évvel az angol reneszansz után, az angolszászok legsúlyosabb káromkodása a „Damn!" (átkozott) szó. Szegény Falstaff, ha tudná, hová süllyedtek utódai!

A délvidékiek őrzik már csak a tiszta, antik hagyományokat. A finoman cizellált és mégis üdítően erőteljes olasz káromkodásokat magam is sokszor élveztem odalent. Az erős káromkodás-ellenes kampány nem sokat tudott elérni, pedig még a bankok pénztárhelyiségeiben is kifüggesztették a „Ne káromkodjunk!" felírást — bizonyára jól tudják, miért? Jóleső érzéssel említhetem meg, hogy mi, magyarok is

tudunk még frissen, színesen káromkodni. Csendes, műértői élvezettel hallgatom néha a fuvarosok ízes, ritmikus epigrammáit és magam is szívesen beállnék ilyenkor a kórusba, ha nem vennék tolakodásnak. Jól tudom, hogy e magnyilatkozásokat újabban a törvény üldözi, de hát, sajnos, az élet apró kellemességei általában tilosak. A világ egyre jobban tiszteli a tilalmakat és ezért van manapság már szinte elvi jelentősége egy-egy jólsikerült kutyateremtettének.

November 7

Utoljára a római futballpályán győztem, de ezt nem vettem észre. Késő este hallottam az uccán, hogy milyen fényes diadalt arattam, mialatt gyanútlanul ültem otthon. „No igen", — mondtam lelkesen és másra gondoltam. Pedig őszintén „kollektív" lény vagyok és a közügyek jobban érdekelnek sokszor, mint magánügyeim. Alig egy héttel később Szent-Györgyi professzor megkapta a Nobel-díjat. Az egész ország örült és én is örültem, fenntartás nélkül feloldódva ebben a közösségi érzésben, mintha valami személyes szerencse vagy megtiszteltetés ért volna. És a nagy ünneplések, melyek általában gyanúval töltenek el, most kivételesen magukkal ragadnak. Ugy érzem, egy vagyok a sok közül, atómja vagyok a tömegnek, mely méltán hódol és ünnepel. (Isten látja kaján és destruktív lelkemet: olyan jól esik néha helyeselni!)

*

E magyar Nobel-díjban a legfontosabb és legértékesebb: az exakt szellem rehabilitálása. Az esemény és a nyomában járó ünneplések visszahelyezik jogaiba a természettudományos gondolkozást és módszereit. Kritikai szellem ez, a laboratórium szelleme, melynek lényege a folytonos önellenőrzés, az ellentétek szakadatlan összevetése. Nem ismer meghajlást a tekinté-

lyek előtt — illetve mégis: de előbb kipróbál és csak aztán hajlik meg. A hódolat és a bírálat ellentétét feloldja: a bírálathoz köti a hódolatot. Szenvedélyesen ragaszkodik a tényekhez, de vigyáz, hogy mit fogadjon el ténynek. Látszattényeket semmivé fúj szét és új tényeket alkot. Szakadatlanul szétbontja és szakadatlanul újjáteremti az életet. Mindez ma eléggé népszerűtlen Európaszerte. Hanyatló világrendünk, hogy ne kelljen észrevennie hanyatlását, száműzni szeretné az exakt gondolkodást. A gyakorlatban elfogadja ugyan a természettudományt, mert nem tud új árukat termelni nélküle — az elméletben viszont elveti a természettudományos godolkodást, mert fél, hogy új igazságokat talál termelni. E világrend hanyatlik és heves érzelmi életet él, akárcsak a hanyatló korú nők s férfiak. Mitosz kell neki minden vonalon, mert az élet igazi hatóerőit és viszonyaikat a mítosz leplezi, a tudomány viszont leleplezi. Mindent elkövet tehát, hogy a tudományt mítosszá ködösítse, a mítoszt pedig tudománnyá hazudja. Zavaros irodalmárok és még zavarosabb politikusok tudósokként szerepelnek mind gyakrabban, — egyes komoly természettudósok viszont mítikus végkövetkeztetéseket akarnak levonni laboratóriumi eredményeikből. Mivel a természettudomány mai eredményei nem tudnak választ adni bizonyos „végső" kérdésekre: ősi mitológiai érvekkel akarják nagysietve megadni a feleletet, mert mindenáron „zárt", végérvényes világképet szeretnének. A színes gőzök, a ködös feltevések csábításának egyre kevesebben állnak ellen. A kor mennél több zsongító és mámorító világszemléletre szomjazik. Meg akar részegedni, hogy álmodhasson és gyilkolhasson. Politikában és szellemi életben egyaránt narkótikumokat keres és nem erősítő, építő vitaminokat. Nálunk is így van ez, évről évre erősebben. Ezért van egészen nagy jelentősége annak, hogy most minden honi figyelem Szent-Györgyire irányul és egy darabig mindenkinek őt, a

vitaminok nagy tudósát kell ünnepelnie, nem pedig a narkotikumok csempész-prófétáit.

*

Szent-Györgyi éles intellektuel-profilja és világos, tiszta vegykonyhája így szinte intő jelképekké nőnek 1937 Magyarországában. A régóta esedékes magyar Nobel-kitüntetés soha jobbkor nem jöhetett volna és nem érhetett volna alkalmasabb embert. Jobb így, mintha író kapta volna: az irodalom ma — csekély kivétellel — sajnos, egyre közelebb áll a kábítószerkereskedelemhez, mint a vitaminkutatáshoz. Ha pedig nem: könnyen kikezdhető és üldözhető. A Nobel-díjas magyar tudós helyzete biztatóbb, világítóbb, bátorítóbb. A C-vitamin, melyhez legnagyobb felfedezése fűződik, a skorbutot gyógyítja, a P-vitamin pedig, melyet egyedül neki köszönhet a világ, a vérzékenység bizonyos eseteit. Senki sem fogja felelősségre vonni, hogy miért kutat ilyen irányban, senki sem fogja a szemére vetni, hogy elfogultan támadja a betegségeket, senki sem fogja üldözni, amiért „tendenciózusan" figyelmen kívül hagyta, hogy a skorbutnak és a vérzékenységnek vannak „jó oldalai", sőt „érdemei" is. Ilyen veszélyek nem fenyegethetik: szaktárgyának és világtekintélyének kettős immunitása védi és vele együtt, rajta keresztül védi az elvet, a kutatás szabadságának oly sokszor és sokfelől veszélyeztetett elvét. Ünneplik, lelkesednek érte és ki tudja, egyszer talán még tanulnak is tőle.

November 28

A modern regény idő-relativizmusa a polgári világkép válságának talán legélesebb tünete. „Semmi sem bizonyos, semmi sem állandó" — az ilyen filozófiák mindig a nagy válság-korszakokban születnek. A polgári regény és dráma erkölcsi kételkedései már leg-

alább egy félszázaddal ezelőtt kezdődtek és azóta folyton fokozódnak. Most azután az erkölcsi relativizmust teljessé teszi és megkoronázza az idő-relativizmus. Proust, Thomas Mann és — legújabban — Aldous Huxley regényeiben az idő elveszti állandó, biztos jellegét. Leleplezik az idő-mítoszt — a polgári világképnek talán legmélyebb és legfontosabb mítoszát. Az idő ennek a világképnek „aranyalapja". A polgár csak addig jár biztonságosan a világban, amíg biztosnak tudja az időt. (Minden gazdagodási lehetőség az idő függvénye: a kamat épúgy, mint az alkalmazottak munkájának hozadéka, az értéktöbblet.) A polgár csak akkor rendezheti be nyugodtan az életét, irányíthatja a termelést és fejlesztheti a kultúrát, ha fenntartás nélkül számíthat mindig az időre. Az idő az ő számára, mechanikusan mozog, örök szabályok szerint, mindig egyforma ritmusban. Anyaga szilárd, kikezdhetetlen, konstrukciója biztos és hibátlan. A korszakok szabályosan adják át egymásnak helyüket, az óramű pontosságával. „Mindent a maga idejében" — íme a kényelmes és büszke alapelv. Súlyos megrázkódtatásoknak kellett sorozatosan jönniük, míg Bergson és Freud, majd pedig a modern regény nyomán a polgár ráeszmélt, hogy már az időben sem bízhat feltétlenül. „Tempora mutantur et nos mutamur in illis" — ez a régi mondás csak részben igaz. Proust, Mann és Huxley regényei bebizonyítják, hogy nemcsak mi változunk az időben, hanem az idő is változik bennünk. A mult és a jelen, a különböző idő-rétegek összedobálva, lazán rakódnak le bennünk és időnként váratlanul elmozdulnak. A prousti „temps perdu" az elveszettnek hitt, átélt, elhasznált mult a tudat mélyére hullik szakadatlanul és időnként újra a felszínre vetődik. Életünk különböző fejlődési fokai párhuzamosan élnek egymás mellett. „Alles vergängliche ist nur ein Gleichnis" — mondja Goethe, de nemcsak minden múlandó dolog látszat, tehát relatív, hanem maga az elmúlás, a folyamat is erősen bizony-

talan. Nem, az idő csakugyan nem mértékegység többé. Egy óra néha sokkal több, mint tíz esztendő. A nagy válságkorszak az egyént és a társadalmat egyre sűrűbben ismerteti meg az ilyen váratlanul jelentős órákkal. Az idő múlik, valóban — de néha nagyon meglepő stílusban múlik.

Ez a felismerés természetesen megrendítette és részben széttörte a regény hagyományos formáit. A legszembetűnőbben Huxley legutóbbi regénye mutatja ezt, az „Eyeless in Ghaza" (magyarul: „A vak Sámson"). Egyszerre négy, sőt néha több időben folyik a cselekmény. Párhuzamosan indul 1934-ben, 1933-ban, 1926-ban és 1902-ben. A hősök életének négy különböző korszakát látjuk egyidejűleg — Huxley egymás mellé teríti ki az egymás fölé nőtt fejlődési állomásokat, mintha a római San Clemente templomot szétszedné valaki és párhuzamosan állítaná ki a napfényre az épület négy rétegét: a reneszánszbelit, az ókeresztényt, a Mithrasz-barlangot és az etruszk-falat. A lelki fejlődés érzékeltetésének új és gazdag lehetőségeit nyitja meg ez a módszer. A fejezetek során a négy korszak természetesen egyre közeledik, míg végül találkoznak a mában. Igy válik tökéletessé az egység a főhős, Anthony Beavis szociológus mai elméleti feljegyzései és korai gyermekélményei között.

De nemcsak a regény módszere új, hanem a tartalma is. Huxley életének és pályájának döntő pontja ez a könyv, mely az író megtéréséről számol be. Ne értsük félre ezt a szót: van jó értelme is. Huxley, akit másfél évtizeden át cinizmusáért ünnepeltek, most megtért az ethosz-hoz. A világ, melyet bemutat, még a régi huxleyi világ — de az állásfogalalás már új. Most is a torz intellektuelek csodálatos arcképcsarnokát látjuk, azokét az emberekét, akik mint Huxley egy régebbi könyvében mondja, csak élményeket élnek, de nem magát az életet. Felelőtlen kísérletezésekkel telnek napjaik; fanyarul és boldogtalanul kísérleteznek

magukkal és másokkal. A középpontban megint az író képmása áll: a sohasem felengedő, örökké „tudatos" szellemi ember, aki annyira átlát mindenen, hogy nem tud résztvenni semmiben. Huxley regényhős-alteregója eddig minden könyvében változatlanul ilyen maradt. De Anthony Beavis a regény legújabb rétegében, a negyedik periódusban megváltozik. Sok apró érzelmi megrázkódtatás vitte idáig. A különös angol orvos, akivel Mexikóban találkozik és aki megtéríti, csak befejezi a folyamatot, ami tulajdonképpen már a gyerekkorban megindult. A régi huxleyi szemlélet megrendül, író és hőse keresni kezd: „valami utat, ami túlvezet könyveken, aszonyok illatos és ruganyos húsán, a félelmen és a tunyaságon, azon a fájdalmas, de titkon hízelgő látomáson, mely a világot állatkertnek és őrültek házának mutatja." Csendes, szinte tartózkodó hévvel lát hozzá, hogy felszámolja a felelőtlenül steril intellektualizmust. Ez a szemlélet csillogóan, ötletesen destruált mindent: de most elkövetkezik a destrukció destruálása. Anthony Beavis kezd megszabadulni a fölényes és kényelmes boldogtalanság állapotától. „Vannak kelepcék: de ki lehet szabadulni belőlük. Vannak börtönök: de feltárhatók. És ha kínzókamrákat sohasem lehet is megszüntetni, talán közömbösíteni lehet a kínokat." Anthony Beavis kiszabadul az individualizmus börtönéből és az önmagáért való irónia kelepcéjéből. Felfedezi a szeretetet és az emberi szolidaritást. És mialatt Anthony Beavis gúnyos megfigyelőből érző emberré lesz, Aldous Huxley szinte észrevétlenül nő ragyogó íróból nagy költővé.

Hogyan viszi át a gyakorlatba ezt a belső átalakulást? Ezt a regény utolsó fejezetei mutatják. Az az érzésünk itt, mintha Huxley túlzott erővel csapott volna át a másik végletbe és az intellektualizmus fürdővizével együtt a gyereket is kiöntötte volna. A mai emberi kapcsolatokon változtatni kell, ezt elismeri. De a politikai változásban nem bízik: ez csak „újabb szol-

gaságot hozna a régi helyett". A gazdasági és szociális átalakulás sem fontos. „Még több rádió, még több csokoládé... hát érdemes ezért?" Lelki módszerekkel akarja „átnevelni" az embereket. Anthony Beavis és mestere, az orvos, pacifista szektát szerveznek és a magánéletben is pacifizmust követelnek. Ne együnk húst, mondjunk le a szexuális örömök túlzott kereséséről, általában mondjunk le minden indulatról, és foglalkozzunk a jóság lehetőségeinek módszeres szemléletével. Idomítsuk lelkünket, amíg sikerül teljesen feladnunk egyéniségünket, Az egyéniség önzést és erőszakot jelent. Az erőszak minden formája kerülendő, hagyjuk magunkat megverni és sohase üssünk vissza.

Mindebben van valami Tolsztojból, a buddhizmusból, a korai kereszténységből és az Üdvhadseregből. A gondolatmenet logikus, — de túlságosan is az. Amit Huxley az erőszakról mond, tökéletesen igaz — de az igazsághoz még más is tartozik. „Az eszköz mindig meghatározza a célt", — mondja. Igaz, de fordítva is igaz. Ezenkívül pedig elfelejti, hogy az ellenfél eszközei és céljai is meghatározzák a mi eszközeinket. Anthony orvosbarátja egy gyűlésen az erőszakmentességet hirdeti, de egyszerre felmegy az emelvényre egy ellenszónok, aki rövid vita után bokszolni kezdi az orvost. Dr. Miller szelíden tűri a sérelmeket. Az ellenfél üti, üti, míg végre elszégyeli magát és visszavonul. De tegyük fel, hogy az ellenfélnek történetesen nyersanyag kell és ezért nem szégyeli el magát. Mi történik ebben az esetben? Huxleynek igaza volna, ha az erőszaktevőket általában csakis indulat vezetné, a céltalan agresszió ösztöne. Ebben az esetben, ellenállás híján, csakugyan hamarosan megunnák az erőszakoskodást. De Huxley elfelejti, hogy az erőszaktevőkben nemcsak indulatok dolgoznak, hanem gyakorlati érdekek is. Ezek pedig nem engedik, hogy az indulatok elmúljanak, amíg a célt nem érték el. Hogy Huxley ezt elfelejti, annak talán az az oka, hogy sohasem ismerte

a szegénységet, a megaláztatást, a szolgai függést a hatalmasoktól. Sőt valószínű, hogy sohasem ismert olyan embert, aki ezt ismerte. Ismerősei, épúgy, mint regényhősei, nyilván mind „szerény" járadékukból élő, független intellektuelek. Ilyen körülmények között könnyen elítélhet elvont erkölcsi magasságából minden gyakorlati cselekedetet. Malraux-val lehetne neki válaszolni: „Csak igazságos harc van, de nincs igazságos sereg. Csak igazságos politika van, de nincs igazságos párt. De ha ezért egy intellektuel hátat fordít és azt mondja: itt hagylak benneteket, mert nem vagytok igazságosak — ez erkölcstelenség". Igen, aki az igazságért harcol, közben néha igazságtalanságokat is elkövet. Huxley azt mondja, hogy akkor inkább ne harcoljunk az igazságért, hanem szenvedésünkkel és türelmünkkel szégyenítsük meg az igazság ellenfeleit. Eszembe jut Julien Benda példázata az „Irástudók árulásá"-ban. Tolsztoj egy ízben látta, hogy egy tiszt keményen bánik a katonáival. „Ön úgylátszik, nem ismeri a Bibliát" — mondta. „Ön úgylátszik, nem ismeri a Szolgálati Szabályzatot", — válaszolta a tiszt. Mindkettőnek igaza volt a maga szempontjából. De aki az igazság gyakorlati megvalósításáért dolgozik, annak meg kell teremtenie a Biblia és a Szolgálati Szabályzat egységét. Maga Benda, aki valamikor szintén erkölcstelennek tartotta a gyakorlati cselekedeteket, ma belátja, hogy az intellektuelnek is megvan a maga Szolgálati Szabályzata és belátja Thomas Mann is, ki a „harcos humanizmus" hirdetője lett az utóbbi években. Huxley elmélete szerint ezek az írók nyilván az igazság árulói. Vajjon, mikor következik el Huxley második megtérése: megtérése ezekhez az „árulókhoz"?

December 20

Akarva-nemakarva, elveink fenntartásával, polgári életformák között élünk. Ennek sokféle következmé-

nye van, többek között a magányosság. Az intellektuel, ha polgári öntudat nélkül polgári módon él, többékevésbé szigeten él: minden „egyéniség" vagy legjobb esetben minden család egy-egy sziget. Hogy enyhítsük ezt az elszigeteltséget, időnként (például ma is) felkeressük egymást. Társadalmi közösség híján legalább a társas közösséget keressük. Ezért vagyunk most tízen-tizenketten egy lakásban. Valamennyien vacsoráztunk otthon, a vendégségben mégis enni kapunk. Vannak, akik ezt helytelen túlzásnak tartják, — én nem. Az evés gyakran enyhíti a társas együttlét megpróbáltatásait. Különben is, megvannak ősi indokai az ünnepélyes kollektív táplálkozásnak. Az ősember, ha idegen kereste fel, a jelek szerint vagy megette, vagy enni adott neki. Kezdetben, azt hiszem, inkább megette vendégét. A civilizáció alighanem ott kezdődött, mikor leguggolt a vendéggel a tűz mellé és megkínálta. (Hogy mivel, illetve kivel kínálta meg, az más kérdés.) Azóta elmúlt már egy kis idő, de az emberek úgylátszik még mindig szükségét érzik, hogy az „idegent", aki felkeresi őket, közös evéssel biztosítsák békés szándékukról.

Szóval aránylag békésen guggolunk a tűz körül, táplálkozunk, eszmét cserélünk, könyvekről és a világválságról vitatkozunk, időnként, biblikusan szólva, megkívánjuk felebarátunk feleségét és rossznéven vesszük, ha felebarátunk ezt hasonlóval viszonozza. Mindez eléggé kedélyes és megnyugtató. Csak az a nyugtalanító, hogy kevesen vagyunk. Majdnem minden ilyen tűz körül ugyanazokat a guggoló-társakat találjuk hetenként. Azt mondják, valamikor sokkal többen voltak a magunkfajták, akik talán nem mindig szerették egymást, de összetartotta őket a közös gondolkozásmód, a közös ízlés. Ki tudja, hányan leszünk jövőre, tíz év múlva? Másféle tűzhelyek szaporodnak, másfajta guggolókkal. Eszembe jut Knut Hamsun leírása a szabadgondolkozó polgárok estélyéről, a „Misztériumok"-

ban. Ragyogó gúnnyal ír e radikálisokról, akik mereven és nagyképűen hisznek a természettudományban és Gladstone-ban. A regény hőse finoman megjegyzi, hogy Gladstone rendkívül meggyőzően és ünnepélyesen tudja kinyilatkoztatni, hogy kétszer kettő az négy. A többiek felháborodnak: hát kit tisztel Nagel úr, ha már ezt a gondviselésküldte nagy államférfit sem? Mindezt még a kilencvenes években írta Hamsun. Cseppet sem lelkesedem éppen ama nyárspolgárokért, — de érdekelne, mit írna ma Hamsun, ha politikusnak is olyan zseniális és becsületes volna, mint írónak? Mit szólna a mai Nagel a mai nyárspolgárokhoz, akik mereven és nagyképűen hisznek a legzavarosabb mítoszban és a diktátorokban? Milyen felháborodást keltene Nagel, ha finoman megjegyezné, hogy a gondviselésküldte nagy államférfi rendkívül meggyőzően és ünnepélyesen tudja kinyilatkoztatni, hogy kétszer kettő az öt? A mai nyárspolgár, míg önelégülten issza a sörét vagy fröccsét, gyanús „csodákban" és még gyanúsabb „csodatévőkben" hisz. Az értelem hívői egyre kevesebben vannak. Mind rezignáltabban ülik körül a gyengén melegítő tüzet és kevés bizakodással néznek a holnap elé. E pillanatban kissé fáradtan vitatkoznak korunk egyik csendes, de intenzív szégyenéről, a cselédkérdésről. Egy hölgy, aki különben „szociális érzékűnek" vallja magát, csalódottan panaszolja, hogy cselédje lop.

— Csodálom, hogy ezen felháborodik — szól közbe valaki. — Érezzen inkább elégtételt. Aki lop, elismeri függőségét, kiszolgáltatottságát. Aki lop: kiegyezik. Belátja, hogy reménytelenül rabszolga, hogy nincs joga semmihez és ezért titokban, szerényen, mondhatnám „lopva" próbál enyhíteni a sorsán. Mindig csak az lop, aki kulinak érzi magát. Az ön baja akkor kezdődne, ha cselédje nem lopna, hanem erélyesen lépne fel. Ha az alkalmazott csak a „Ne lopj!"-parancsolat ellen vét, akkor még sértetlen a polgári tekintély. Csak akkor fordul komolyra a dolog, ha már a tizenegyedik és legfontosabb parancsolatot sem tartják tiszteletben, azt,

amelyik így hangzik: „Ne kívánj magasabb munkabért!"

*

Hideg estében megyünk hazafelé a Dunaparton. A város, e nyugtalan és nem mindig jóindulatú óriás, most megbékélten, tisztán pihen az áttetsző, finom ködtakaró alatt. Nem bánik velünk mindig gyengéden: de most mégis érzem, hogy szeretem és nem tudnék nélküle élni. Valamelyik híd alatt, melyet már elborított a sűrűsödő pára, láthatatlan hajó bőg hosszan és kissé riasztón. Reggelre idegenben lesz, új partok között. Reggelre engem ismét száműz az álom és ez ismét fájdalmas lesz, akár a születés. Egy nap megint eltelt. Adott-e valamit, vagy nyomtalanul gördül el, érdemes volt-e vagy haszontalan, van-e az életünknek egyáltalában több haszna, mint az, hogy éljük — ki tudja?

December 25

Egy ember ittasan ment végig az uccán ünnepnap délelőtt. Lába gyerekes-gyámoltalanul imbolygott, szeszélyes cik-cakokban a járda két széle között; de magas törzse büszkén, szinte kihívóan feszült meg és mongolos metszésű, szép, fiatal arca öntudatos volt, kemény, csaknem fenyegető. Néhányan megmosolyogták jellegzetes járását: ezekre olyan súlyos, átható pillantást vetett, hogy arcukra fagyott a fölény. Csak percek mulva ismertük fel: az uccaseprő volt, aki mindennap megjelenik ezen a tájon formaruhában, józanul és észrevétlenül.

Pirosbetűs nap és néhány pohár szesz kell hozzá, hogy az uccasaprő a kocsiútról a járdára lépjen és felemelje a fejét. Hat napon át a kocsiúton él és pillantását a kövezetre szegzi. Az ő világa a kövezet és annak is legsivárabb része: az a sekély és szennyes szöglet, amit a kocsiút vízszintese és a járda párcentiméteres függőlegese alkot. Sekély, de nagyon hosszú ez a szeglet,

szinte végtelen. Uccasaroktól uccasarokig ér, de ott sem ér véget. Megtörik, tovább fut és kiismerhetetlen labirintus-vonalával telerajzolja a várost. Az uccaseprő ezzel vívja legnehezebb harcait. A város szennye beveszi magát ebbe a zugba és sokáig ellenáll a seprű támadásainak. Az uccaseprő dolga „gusztustalan" foglalkozás és mint ilyen, a civilizáció alapja. Nélküle nem lehetnénk európai kultúremberek. Bölcselők és költők a legvadabb Kelet-Ázsiában is voltak mindig: uccaseprők csak Európában vannak. Ez a magas fiatal férfi napi nyolc óra hosszat szagolja a piszkot, hogy büszkék lehessünk Európára.

Az úttesten él, autók, kutyák és lovak között (az utóbbiakhoz intenzív és közismert hivatalos kapcsolat fűzi). Napjait nagyrészt lehajtott fővel tölti és életében több patkányt látott, mint lombot. Általában patkánytávlatból lája a világot és a lombokkal csak akkor van dolga, ha ősszel lehullanak a sárba. Ilymódon különben mindennel dolga akad előbb-utóbb, mert végül minden „az ő uccájába" kerül. Előkelő papírzacskók, melyek nemrég még drága csemegéket rejtegettek, züllötten és elfeledten hullanak a seprűje alá. Levelek, melyek izgatottan közöltek valami titkot; jegyek, melyek drága pénzért néhány órára Beethovenhez vagy Shakespearehez juttatták tulajdonosukat; pompás kis reklámfüzetek, melyek a női szépség rejtelmeit, a gyors meggazdagodás vagy a gyors pénzkiadás csábító lehetőségeit hirdetik; bizonytalan színű és formájú rongyok, melyek ki tudja milyen előkelő hivatást töltöttek be fent az emeletek gőgös és zárt világában — mindezek összedobálva, sárban és más szennyes levekben ázva, csapzottan és meggyalázottan várnak az uccaseprő munkájára. Igen, minden hozzákerül; de minden csak elhasználtan és degradáltan. Az értékek csak akkor jutnak el hozzá, mikor már nem érnek semmit. Az élet, mely fölötte — mindig csak fölötte! — zajlik, csupán a piszkát hagyja neki. Ő vigyáz, hogy a világnak ne kelljen szégyenkeznie elmult örömeinek maradványai

miatt. Nap-nap után reggeltől estig tisztára hazudja a várost, mint az alázatos és alacsonyrangú bűntárs, akire csak az alibi feladata jutott és akinek csak morzsákat adnak a dús zsákmányból. Megadóan és görnyedten él, arccal a civilizáció ezer apró szégyene fölé hajolva.

De vasárnap felemeli fejét és a járdára lép az emberek közé. Elszántan néz előre; tekintete kínosan kerüli az úttestet, mely tisztán ragyog az ő tegnapi munkájától. Ma nincs hozzá köze, ma ő is járókelő. Tudja, hogy holnap ismét a kocsiútra kerül és ezért inni a kell, mint általában azoknak, akik tudják, hogy az élet nem tiszta és nem is tart sokáig. Ma reggel is ivott; olcsó, de erős és jóságos italt. Lába lazán és bizonytalanul botladozik a járdán, az idegen és magasabbrendű világban. De hatalmas törzse keményen feszül neki a világnak, erős arca felszabadultan és mégis komoran fordul az emeletek felé. Messze jár már, de még mindig nem tűnt el egészen a tömegben; alakja nyersen és súlyosan emelkedik ki, mint a hétvégi felszabadulás, mint a pillanatokra kivívott emberi méltóság szép és tragikus szobra.

1938 január 25

Félig rombadőlt terueli ucca képét közölték nemrég a világlapok. Alig van ép ház ebben az uccában és a kövezet olyan, mintha óriási ekék szántották volna fel. Ebben az uccában dúltak két héten át a legvadabb harcok, a másféléves polgárháborúnak talán legelkeseredettebb kézitusái. Úgy hívják: Calle de los Amantes — a szeretők uccája.

Nem lehet megállapítani, milyen antik szeretők emlékét hirdette ez az uccanév. Egy bizonyos: az ucca a szeretetről kapta a nevét. És nincs még egy ucca Európában, ahol az utóbbi hetekben többet és eredményesebben gyűlölködtek volna, mint itt.

De azért nagy kérdés: teljesen hányzott-e a szeretet uccájának feldúlóiból a szeretet? Megszállott embe-

rek álltak itt szemben az utolsó csepp vérig, nem ismertek félelmet és nem ismertek részvétet. Két egyformán erős indulat ütközött meg és egyik sem tágított a győzelemig vagy a pusztulásig. Két gyűlölethullám csapott össze elemi erővel. De kérdés: csak gyűlöltek ezek az emberek? Míg az ellenség felé rohantak, csakis a pusztítás vágya élt bennük? Akik így tudják gyűlölni azokat, akik velük szemben állnak, nem szeretik legalább ennyire azokat, akik mögöttük vannak? Akik ilyen őszinte fanatizmussal küzdenek egy rossznak vélt ügy ellen, nem szeretik legalább ilyen fanatizmussal azt az ügyet, melyet jónak és igaznak tartanak?

A kérdésre nehéz biztos választ adni, de nagyon valószínű, hogy azok, akik rombadöntötték a terueli szeretők uccáját, nem tették ezt minden szeretet nélkül. A szeretet és a gyűlölet nem jár mindig külön-külön. Aki igazán szeret valamit, gyűlöli annak ellentétét. Akit nagyon erős testvéri érzés köt az egyik oldalra, az könnyen indul rohamra a másik oldal ellen. A szeretet nem mindig azonos a humanizmussal. A humanizmus igyekszik mindent megbocsátani és féken tartja a szeretet viharos felháborodásait. A szeretet néha ölni is tud, a humanizmus mindig megmarad a meggyőzésnél és ha látja, hogy nem sikerül meggyőznie az ellenséget, meghal. A szeretet egyszer kiverte a kufárokat a templomból: a humanizmus rábeszéli őket, hogy menjenek ki, ha nincs ellenükre. A humanizmus az emberiség legszebb és legnagyobb erkölcsi vívmánya, csak az a tragédiája, hogy humanista módszerekkel dolgozik. Tragikus ez, mert a humanista mindig csak önmagát áldozza fel, sohasem az ellenségét. Nem követi Shaw görög-tanárának példáját a „Barbara őrnagy"-ból. Ez a tanár, mikor lelkes tanítványa elutazik, hogy részt vegyen a görögök szabadságharcában a törökök ellen, útravalóul nem Platón műveit adja neki, hanem egy jólműködő revolvert. „A világ addig nem jön rendbe, — mondja — amíg vagy a fegyvergyárosokból nem lesznek görög-tanárok, vagy a görög-tanárokból nem

lesznek fegyvergyárosok." A humanisták nem így gondolkoznak. Annyira irtóznak a fegyvertől, hogy inkább meghagyják az ellenség kezében. Mindig nekik van igazuk, de mindig az ellenség győz. Azt hiszik, hogy a szeretet gyakorolják, pedig csak részvétet gyakorolnak és elfelejtik Zarathusztra szavát:

„Jaj a szeretőknek, akik nem tudnak még egy fokkal feljebb emelkedni, a részvét fölé!"

Zarathusztra szerint „Isten belehal a részvétbe, amit az emberek iránt érez." Ez megdöbbentően hangzik, de annyi bizonyos, hogy egy mozgalom belehal a részvétbe, amit ellenségei iránt érez, és az igazság belehal a részvétbe, amit az igazságtalanság iránt érez. „A bátorság többet tett az emberiségért, mint a részvét", — mondja Nietzsche. De ezeket a zarathusztrai intelmeket a humanizmus tábora eleve elutasítja: nem is tehet egyebet, ha nem akar önmagával ellentétbe kerülni. Megmarad a részvétnél és meghal. Szigorúság nélkül él és harag nélkül vész el, nyilván, mert nem merte felszabadítani lelkében az igazi szeretetet, a végzetes és epikus érzést, mely feldúlta a Calle de los Amantes-t, feldúlta, de mégsem hazudtolta meg.

Április 7

Európa dübörgése közben elővettem a Nouvelle Revue Française-t. Minden hónapban átolvasom, bár, megvallom, nem mindig a leglelkiismeretesebben. A kitűnő francia folyóirat a mai európai szellemiség tömör összefoglalója. Hónapról-hónapra szorgalmasan közli, hogy mi mindent gondoltak napjaink legjobb francia gondolkozói. Franciául írják, de nemcsak francia kérdésekről, hanem nagyjából mindenről, ami az irodalommal, a művészettel és a szellemtudományokkal kapcsolatos. Európa cselekszik — mondják a napilapok. Európa elmélkedik — mondja a N. R. F. Elolvastam a legújabb számot. Paul Valéry hosszabb, folytatásos el-

mélkedésbe fogott Degas-ról, a nagy impresszionista festőről. Az utóbbi hónapok súlyos világeseményei nem változtattak Valéry stílusán. Még mindig elegáns, hűvös, helyenként kissé matematika-ízű. Mondatai kitűnő és nagyvonalú épületekre emlékeztetnek, melyeknek, a klasszikus spanyol épületekkel ellentétben, nem ártottak meg a bombák. Gondolatai higgadtak és sokirányúak: az az érzésem, hogy Valéry mindenre gondol, amivel Európa nem ér rá foglalkozni. „A művész azt látja, amit akar és nem azt, ami körülveszi" — jegyzi meg egy mellékmondatban. Később arról beszél, hogy a műalkotáson nem szabad észrevenni a munkafolyamat nyomait. Más helyen iróniku san állapítja meg, hogy ma csak az számít művészetnek, ami megdöbbent, csak azt tartjuk jó művésznek, aki botrányt kelt, akit támadnak. „Különös szokás" — jegyzi meg tűnődve.

Utána Lévy-Bruhl, a nagy ethnológus cikke következik a primitív népek misztikájáról. A primitívek tapasztalata szűkebb és mégis kiterjedtebb, mint a civilizált embereké. Az anyagi világból nagyon keveset tapasztalnak, viszont tele vannak természetfölötti „tapasztalattal", misztikus élménnyel. A valóságot nem különböztetik meg a fantáziaszüleményektől. Mint a felhozott példákból kiderül, mindent elhisznek és mindent rosszul hisznek el. Ha a guyanai vadász kissé szokatlanul viselkedő tigrissel találkozik, rögtön azt hiszi róla, hogy tigris képébe öltözött varázsló. Az újkaledóniai halász a támadó cápáról egyik percről a másikra elhiszi, hogy valamelyik halott ősének lelke és ezért igyekszik a kedvében járni. Nem tudnak, nem is akarnak különbséget tenni a reális és a misztikus „tapasztalás" között. (Milyen jó, hogy mi már civilizáltak vagyunk!)

Jules Supervielle, a jeles lírikus következik most: finom és kissé unalmas költeményt írt a világ teremtéséről. Utána Julien Benda kisebb jegyzetei. Megírja, hogy szereti az állatokat és felsorolja azokat a klasszikus írókat, akik ugyancsak szerették őket. Alább arról beszél, hogyan szerkeszti meg nagy tanulmányait:

Mindig a bevezető mondat okozza számára a legnagyobb gondot, mert ebben adja az egész gondolatmenet tömör összefoglalását, ebben tisztázza maradéktalanul a felfedezett új igazságot. Gyakran évekig tartott, míg egy ilyen bevezető mondatot megfogalmazott. Egy másik fejezetben kedves önvallomás következik: megállapítja magáról, hogy tulajdonképpen nagyon szeretetreméltó ember. Vonzó tulajdonságai a következők: önzetlen, megbecsüli a nemes értékeket, odaadóan dolgozik, nem ismeri az intrikát, a féltékenységet, „Társaságban gyakran mulatságos vagyok" — fűzi hozzá, majd rezignáltan állapítja meg: „Mégsem szeretnek."

A kritika-rovat könyveket ismertet, többek között Jean Giraudoux új tanulmánykötetét, mely La Fontaine-ről szól. A kiváló állatmeseköltő ma is aktuális a francia irodalomban. Egyre újabb problémákat fedeznek fel vele kapcsolatban, egyre többet vitatkoznak róla. Nem-francia ember nehezen érti meg ezt a kultuszt. La Fontaine majdnem olyan áthatolhatatlan francia titok, mint amilyen angol titok a golfozás.

Megtudom még a kritika-rovatból, hogy most jelent meg az „Aeneis" új francia fordításának második kötete, és hogy Ernest Hemingway, a kiváló amerikai regényíró hanyatlik. Tünődve forgatom a lapokat, szinte búcsúhangulatban. Ki tudja, meddig tud még elszomorítani Hemingway hanyatlása — éppen ez, olyan sok tragikus hanyatlás között? Forgatom a folyóiratot, az intellektuális játékok és harcok hol fölényes, hol súlyos szavú krónikáját, mely útitársam volt hosszú éveken át — és úgy érzem, hogy most eltávolodunk egymástól. Természetesen előfizetek rá ezután is, el is olvasom minden hónapban, de sajnos, kapcsolatunk már nem az igazi. Európa cselekedetei hangosabbak mint Európa elmélkedései. Csikorgó és érdes lett a világ, horzsol és vág, ahol hozzáérünk. A N. R. F. e pillanatban messze van, sokkal messzebb, mint Párizs. E lap gyüjti össze a szellem apró intimitásait és nagy tetteit. E lapban jelentek meg Gide naplójegyzetei és Malraux regényei.

Nemcsak a stílus, hanem az ember problémái is szabad fórumot kaptak itt. Stiláris tisztaság és emberi méltóság, szépség és szabadság — ezzel foglalkozott a lap, és ezzel foglalkozik nyilván ezután is. Amíg talán majd egyszer felfedezi, hogy mindez már rég nincs a világon. De addig úgy hat már az egész, mint valami exotikum: mint déltengeri halak egy apró, lezárt akváriumban, melyet körülsivít az északi szél.

Április 10

Naponta sokszázszor hangzik el Budapesten a kérdés: „Hová jár mostanában?" Olyan ismerősök kérdik egymástól uccán és villamoson, akik hosszabb idő után találkoznak. A válasz sokféle. „Operába járok" — mondják egyesek. „Uszodába járok" — mondják mások. Vannak, akik bridzsezni járnak, vannak, akik színházba, kirándulásra, tüntetésre és futballmeccsre járnak. Hölgyek sűrűn járnak kozmetikushoz, mulatós emberek gyakran járnak budai kiskocsmákba és van egy kitűnő barátom, aki sakkörbe jár. Elég sokfelé járnak tehát az emberek, de eddig még egyszer sem hallottam, hogy a barátságos érdeklődésre így felelt volna valaki: „Mostanában ágyra járok." Ez a jelenség egyrészt meglepő, hiszen Budapesten a legújabb statisztika szerint 44.000 ágyrajáró van, másrészt viszont érthető, mert az ágyrajárókat általában nem szokták kérdezni. Nyilatkozataikra senki sem kíváncsi, politikai nézeteik iránt senki sem érdeklődik, ami elég igazságtalan, ha tekintetbe vesszük, hogy sokkal kisebb csoportoknak milyen döntő szavuk van gyakran. Negyvennégyezer ember még egy milliós városban sem „elhanyagolható mennyiség". Mégis elhanyagolják őket, még hozzá alaposan. Még sohasem hallottunk jelentéseket arról, hogy az ágyrajárók higgadtan ítélik meg a helyzetet, vagy hogy mértékadó ágyrajárói körökben kedvezően fogadtak valamilyen törvényjavaslatot. Igaz, hogy ennek az

ellenkezőjét sem jelentik soha. Az ágyrajárókról, akik pedig vannak, nem esik szó.

Mindez — elég paradox módon — abból az alkalomból jut eszembe, hogy most kivételesen mégis szó esik róluk. Darvas József, a kiváló fiatal író szentel nekik cikksorozatot. Maga is aktív ágyrajáró volt egy időben. Általában jártas a nyomor kérdésében, melyet három vonatkozásban ismerhetett meg. Származásánál fogva a szegényparasztság nyomorának szakembere, a budapesti tömegszállásokon a korszerű, nagyvárosi nyomort volt alkalma tanulmányozni és végül, mikor még kezdő, névtelen író volt, az intellektuelek nyomoráról gyüjthetett értékes adalékokat. Legújabb munkája tárgyilagosan, minden hangulatkeltő túlzás nélkül hívja fel a figyelmet arra a 44.000 budapesti polgárra, akire a 20. század civilizációjából csak egy ágy, sőt sok esetben ágyrészlet jutott.

Amióta e cikkeket olvasom, sokat tünődöm: mit várhatnak ezek az emberek a sorstól és mitől várhatnak valami változást? Bizonyos, hogy gondolkozásmódjuk, világszemléletük nemcsak a főbérlőkétől különbözik lényegesen, hanem ama boldogabb és gazdagabb albérlőkétől is, akiknek megadatott, hogy egy egész szobát vegyenek bérbe valamely idegen lakásból. Az ilyen elysiumi boldogságban élő szobaurak legalább egy apró helyiséget vallhatnak a magukénak, ha rendesen fizetnek. A gőgös angol közmondást, „Az én házam az én váram", némi módosítással ők is átvehetik. „Az én szobám az én váram" — ez még csak megy valahogy. De hogyan hangzanék ez a jelmondat: „Az én ágyam az én váram?" Az ágyrajárónak egyáltalában nincs „vára", ő semmit sem mondhat sajátjának, neki még a bolháit is meg kell osztania másokkal. Az ágyrajáró sohasem megy „haza" és soha sincs egyedül. Ha pedig családostul jár ágyra, akkor még nyujtózkodni sem áll módjában. A családos ágyrajáró keskeny szalmazsákparcellán húzódik meg, lábhoz tett gyermekkel. A legkülönbözőbb szociológiai irányzatok is elismerik, hogy egy ágy

nem nagyon kényelmes tartózkodási hely egy háromtagú család számára. Aki rendszeresen él így, az valószínűleg csak a koporsóban tud majd kényelmesen kinyujtózni.

Negyvennégyezer budapesti polgár él így vagy majdnem így. Esténként, ha ledőlnek az egész, fél, vagy harmad ágyra, talán egy pillanatra eszükbe jut, hogy mostanában történelmi időket élnek. De élénk figyelmet aligha szentelnek az eseményeknek a nagy idők e tanúi, kik hogy egy régi szociológust idézzek, „az emberi életnek még a látszatát is elvesztették". Mindaz, ami ma a közéletben zajlik, messze fölöttük történik. Főbérlők különböző, versengő csoportjai csapnak össze fölöttük — nem valószínű, hogy hevesen állástfoglalnának valamelyik csoport mellett. Róluk senki sem beszél, rájuk senki sem hivatkozik. És ha néha mégis eszébe jutna valamelyik demagógnak, hogy az ő nyomorukból süssön magának pecsenyét, gúnyosan vállatvonnának a hepehupás szalmazsákon. Általában ez a magatartásuk minden divatos főbérlő-mozgalommal szemben. Liberalizmusról és parancsuralomról nagyjából egyforma véleményük van, miközben a bolhák folytatnak rajtuk szabad versenyt és a rossz kályha diktatúrája árasztja el fojtó füsttel a szobát. Higgadtan, halálos higgadtan ítélik meg a helyzetet mind a negyvennégyezren.

Május 22

A síma, fekete hanglemez forogni kezd, a tű hozzáér a széléhez és a könyvek között, a fűtőtest és a telefón közelében megszólal Sümegi Jánosné 62 éves somogy-megyei asszony hangja. Nyersen és varázslatosan száll a hang a szobában, zenekíséret nélkül és kissé elfogódottan. Régi balladát énekel, Bodor Katalinról, a szegény zsellérleányról, kit özvegy anyja eladott egy hatalmas és félelmes „úrfinak", aki „nappal csak aluszik, éjjel gyilkolódik". Sötéten és végnélküli panasszal árad

el az öreg parasztasszony hangja a könyvek és a villanylámpák között. Távoli, ismeretlen arcot sejteni a hang hullámai mögött. Napégette és barázdás ez az arc, épúgy mint a föld, mely fölé egy életen át hajolt. A hanglemez viszont, mikor az előbb kezemben tartottam, csiszolt volt, elegáns és titoktartó. Akár divatos tánczenét is rejtegethetne, vagy áriát valamely jólismert operából. Vagy esetleg pattogó, úri „népdalt" cigányzenekísérettel és borközi hangulattal. Általában ilyen műfajokat várunk a gramofóntól. Most azonban sokkal többet kaptunk, mint vártunk. Egy öreg asszony szólt hozzánk, évszázadok misztikus és mégis világos panaszszavával.

E dokumentumokat Ortutay Gyula gyüjti szeretettel és kritikával a rádió számára. A lemezműsor kibővül: a klasszikus és szórakoztató számok között időről-időre megszólal a nép. Sümegi Jánosné felváltja Galli-Curcit és Lucienne Boyer-t. A tánclemezek sorát néha megszakítja hét vitnyédi kislány körtánca és pünkösdölő-játéka. A lemez végén mind bemondják nevüket és korukat. A legkisebbik, Simon Gizella, 10 éves. Megvallom, jobban szeretem mint Shirley Temple-t. Hangjából ítélve olyan lehet, mint egy egészen fiatal őzike: törékeny, játékos és tartózkodóan csodálkozó. Ilyen lehetett a szuggesztíven keserű hang tulajdonosa, a 62 éves Sümegi Jánoné is a maga idejében? És a kis Simon Gizella, is olyan lemondó fájdalommal énekli majd egyszer az örök zsellér-szomorúságot? Ki tudja? Egy bizonyos: az életükre kell gondolni, míg hangjuk a tudomány és a technika bonyolult csempészútjain behatol a városi lakásba. Az életükre, mely alig ismeri az örömöt. Ezek a kisgyerekek már nem sokáig szórakozhatnak dallamos játékaikkal, sőt, lehet, hogy már ma is csak kivételesen. Valószínűleg mind dolgoznak már, hajlékony hátuk javában tanulja a görnyedést. Cukrot keveset ettek életükben, csokoládét talán sohasem láttak, tejet szopós koruk óta alig ittak. Hangjuk most tiszta, mint a pataké, de őszi köhögésükről nem készül

hangfelvétel és tüdejük Röntgen-képe, ha volna is, nem igen kerülne a nyilvánosság elé.

És a balladaéneklő 62 éves asszonyról mit tudunk? Felejthetetlen hangjában nemzedékek szomorúsága. Hatvankétéves, de valószínűleg sokkal többnek látszik. Nyilván azok közé tartozik, akikre a statisztika szerint naponta átlag 20 fillér jövedelem esik. Nyilván nem azok közé tartozik, akikkel „A nő korszerű problémái" cím alatt szoktak foglalkozni. Hallgatom hangját és a vitnyédi kislányok hangját, könyvek között, egy polgárian berendezett lakásban. Tér, idő, származás, osztályhelyzet, életforma mérhetetlen távolságát hidalják át ezek a csodálatosan igaz hangok. Különös boldogságot érzek, ha arra gondolok, hogy bármikor hallhatom őket. „Mi közöd hozzájuk?" — kérdezi megvetően a divatos elfogultság. Látszólag csakugyan nagyon kevés, — valójában nagyon sok. Személyesen alig ismerem őket, de ha tollat veszek kezembe, hiába, mégis csak ők vannak „minden gondolatnak alján". Azt hiszem, hazug és tökéletlen minden leírt gondolat, melynek alján nincsenek ott. Azt hiszem, sohasem kaphatunk megnyugtató választ semmiféle kérdésre, amíg az ő alapvető kérdésüket nem tisztáztuk. Mi közöm hozzájuk? Azt hiszem, csak hozzájuk van közöm.

Spalato, július 16

Diocletianus nagylábon élt. Spalatói palotájának falai között ma egy egész városrész elfér. Egykori ebédlőjében most uccák vannak, keskeny uccák magas bérházakkal. Egy kis tér ma is a „Peristilium" nevét viseli: a régi oszlopcsarnok, a császári otthon hallja most templomtér, reneszansz székesegyházzal, Mestrovics óriás „áramvonalas" püspökszobrával és vegyeskereskedésekkel. A római falakat és oszlopokat beépítették a reneszanszkori és a mai házakba. Hosszú uccákon mehetsz végig és még mindig a palota területén vagy, antik

oszlopok között. Igen, Diocletianus, a közemberből lett császár, a nagy karrierista és vaskezű szervező szerette a hatalmas méreteket és az ünnepélyes külsőségeket. Városnyi házban lakott, alattvalói úgyszólván sohasem láthatták szemtől-szembe. Azt hiszem, ha Ford császár lenne, ő élne így, ilyen méretek és hatásos keretek között. Kérdés: mit olvashatott a császár szabad idejében és mire gondolhatott a hosszú úton, míg reggelenként hálószobájából fürdőszobájába utazott? Szellemi életéről nem sokat tudunk. Kora már intellektuális „vaskorszak" volt, minden jelentősebb szellemi ténykedés nélkül. A birodalom, melyet Diocletianus erősített, terjesztett és agyonorganizált, már régen elvesztette belső egyéniségét. Kifelé élt csak, zajosan és pompázatosan, hagyományokat másolva, túlzott igyekezettel. Mindig így volt ez: ha egy társadalomból kiszikkadt már az igazi teremtő szellem, akkor jöttek a monumentális mellékhelyiségek és a szemkápráztató felvonulások.

Most már ez természetesen nem sokat számít. A spalatóiak felhasználták, ami a palotából rájuk maradt, betelepedtek az ősi márványok közé és éltek, ahogy tudtak, a maguk egészséges, délvidéki módján. A nyüzsgő mészárszékek és kocsmák nem hatnak stílustalanul a római oszlopok foglalatában. Végre is, a rómaiak is ettek, ittak; sőt minden látszat ellenére maga Diocletianus is. Az élet utánuk sem állott meg, mindig jöttek emberek, akik a maguk közvetlen, sűrű életét élték e partokon. Minden évszázad beleépített egy kicsit a romokba. Az egykori hallban a római oszlopokkal szépen megfér az Egyiptomból ideszakadt kis szfinksz, a XV. századbeli templom, Mestrovics világháború utáni remekműve és a dalmát dokkmunkások kis kocsmája. A szoborpüspök óriás mutatóujja mintha az élet örök változására és kikezdhetetlen folytonosságára figyelmeztetne. Talán ugyanazon a helyen állva rendelte el Diocletianus a nagy keresztényirtást. Nyilván arra gondolt, hogy világa örökké tart. Valamivel később pedig nyilván mindenki arra gondolt, hogy vége a világnak.

Azt hiszem, mind tévedtek. Semmi sem tart örökké és semminek sincs vége. Ezt tanítják itt az egymásba épített stílusok és a megfejelt romokban nyüzsgő erős, egyszerű emberek.

Lopud, július 23

A romok világa meglehetősen előkelő és zártkörű nemzetközi társaság. A föld minden táján csak arisztokratikus romokat látni: várak, paloták, kastélyok, törvényházak, színházak és más fontos középületek maradványait. Lopud szigetén láttam először plebejus romokat. Általában az egész sziget építésében a demokrácia uralkodik. Csupa kis kőház áll itt. Csak két kivétel van; a középkori várrom a hegyen és a nagyszálló a tengerparton.

A sziget egyébként a kicsi házaké. Fent a hegyoldalban, olajfák és kaktuszok között apró kőházak romjai. Ezek is régiek, ezeknek is van multjuk. Majdnem mind középkoriak. De a Baedeker nem foglalkozik velük és nincs idegenvezető, aki elmondaná: „Itt élt 1462-től 1534-ig Petrovics Dusán paraszt, aki verejtékezve művelte a köves földet és közben régi dalokat dünnyögött. Itt volt a ház homlokzata, egy ablakkal, még látni a helyet, hölgyeim és uraim, ahol a macska üldögélt és ahová Petrovics egyik leánygyermeke néha kikönyökölt. Jobbkézfelől volt a bejárat, melyet a családtagokon kívül a kecske is használt. Itt érte a családot 1516 telén a nagy nátha és itt botlott el egyszer a XV. század végén az öreg Petrovics, amikor felöntött a garatra. Ott, abban a sarokban voltak a szép reneszánsz szalmazsákok, de ezek sajnos, nem maradtak fenn."

Ilyen előadásokat sehol sem tartanak az idegenvezetők, pedig az ilyesmi is tanulságos volna. Az a gyanúm tudniillik, hogy ez is történelem. Sajnos, a táj annyira tele van „igazi" történelemmel, hogy a paraszti romokkal senki sem foglalkozik. Lopudon valamikor az

illirek harcoltak a római hódítókkal. Később a szigetcsoport szűk tengerszorosain át hajszolta Caesar hajóhada Pompejus flottáját. Még később szaracének jöttek, majd törökök, spanyolok, velenceiek, raguzaiak, megint törökök, megint raguzaiak, rövid időre magyarok is, még rövidebb időre Napoleon franciái és nagyon hosszú időre a Habsburgok osztrákjai. Közben sokat változott az élet és az építészet stílusa, de a Petrovics-Dusánok változatlanul vesződtek a hálátlan talajjal. A kőkunyhók homlokzata alig követte a nagy stílusáramlatokat és a barokk kapa nem nagyon különbözött a gótikustól. A sok történelem persze egy kissé megviselte a Petrovicsok türelmét és a XVI. század közepén, mikor híre ment, hogy új déli tengereket fedeztek fel a spanyolok, egyre többen hagyták ott a szigetet. Egyre több kőházikó ürült ki és mikor a XVII. században kivételesen nem a történelem, hanem földrengés döntötte romba őket, a legtöbbjét már nem építette föl senki. Ma már csak párszázan élnek a szigeten. Kapálnak és halásznak, úgy mint őseik és időnként kanyargó, panaszos körmenetben kérik az Ég védelmét a szárazság ellen. Esténként kiülnek kis házaik elé a küszöbre, míg gyerekeik rejtelmes, szökdécselő táncot járnak a strand homokján. Csendesen beszélgetnek a küszöbön: fáradtak, büszkék és szépek. Szívósan, elpusztíthatatlanul folytatják a történelmet.

Július 24

Itt, a szigetek között természetesen felmerül a vágy: milyen jó volna szigeten élni, kettesben, vagy szűk baráti körben. Kibérelni egy apró szigetet, halászni, az őstermelés egyéb forrásait művelni, fürödni és aludni, távol ama bizonyos komoly történelemtől, mely egyre hangosabb lesz. Halakkal, madarakkal, juhokkal és maszatos gyerekekkel társalognánk és az egész szigeten nem volna rádió. Nagyszerű élet volna, annyi bizonyos;

valóságos új paradicsom. És, hiába, mégsem volna az „igazi". Már elkéstünk az egyszerű élet és az egyszerű örömök lehetőségétől. Halászás közben hirtelen, orvtámadásszerűen hiányozni kezdenének a könyvek. Máskor, a fügefa árnyas tövében kétségbeesetten jutna eszünkbe a mozi. Egy idő mulva pedig olthatatlanul hiányozna az emberek tömege, a közösség, mely gyakran kelt csalódást, sőt utálatot, de mégis csak melegít. Nem, nem a szigetlakás az igazi. Az ember éljen az emberek között, ez a természet parancsa, ez a végzet. A rossz, fájdalmas közösség is többet ad, mint a megnyugtató magány. A sziget csak kábítószer, súlyos visszahatásokkal... És különben: nincs is pénzünk szigetet bérelni.

Július 31

Mi volt a hét legnagyobb eseménye? — kérdezte valaki. A felelet nem volt könnyű. A hét folyamán számos ütközet és több béketárgyalás zajlott le. Nagy eseménynek, a hét nevezetességének egyik sem tekinthető, mert ilyesmi már máskor is történt, többek között a mult héten. Talán csak egy igazi eseménye volt ennek a hétnek: a „Normandie"-ügy. Nem „nagy" dolog, de mégis világraszóló, mert ehhez hasonló eddig még nem fordult elő. A hatalmas óceánjáró Le Havreból tartott Newyork felé. Már Southampton kikötőjét is elhagyta, mikor hirtelen megfordult és türelmetlen milliomosaival és egyéb luxusutasaival visszament Le Havre-ba. A hajón nyilván nagy izgalom támadt, az étteremben megállt az emberek kezében a kaviáros „toast" és egy hölgy meglepetésében kiöntötte a pezsgőt.

Először senki se tudta, mi történt, miért kell visszamenniük Le Havre-ba. Aztán kiderült, hogy valakinek hirtelen gyomorátfúródása támadt és sürgősen

meg kell operálni. Ki az illető? — kérdezték némi részvéttel. A válasz meglepő volt — ez a válasz volt a hét nagy eseménye. Így hangzott: „Egy matróz". Hogy erre a váratlan és valóban drámai fordulatra mit feleltek a luxushajó nagyúri utasai, azt nem tudjuk. A hajó nem sokat törődött feleletükkel, hanem teljes sebességgel úszott vissza a francia kikötő felé. Hogy miért oda és miért nem Southamptonba, azt sem tudjuk pontosan. Talán azért, mert a matróz valamilyen havrei betegsegélyző egylet tagja, vagy talán csak azért, mert a beteg tengerész jobban bízik a francia sebészekben, mint az angolokban. Annyi tény, hogy a legmodernebb óriáshajó, az óceán és a részvényesek büszkesége, többezer gazdag utasával visszafordult a nyílt tengeren egy beteg matróz miatt. Bizonyos, hogy ez az első ilyen eset a tengerhajózás történetében.

Némi gyanakvással hallgattam mindig a modern haladás áradozó dicséretét. Sohsem hittem teljes meggyőződéssel, hogy a mai ember jobb, okosabb és boldogabb, mint az ókori, mert nemtudomhányezertonnás, áramvonalas, tenniszpályás, függőkertes hajón utazik és nem evezőgályán. Eddig nem bíztam az egész haladás-mítoszban, de most már kezdem komolyan venni; a matróz gyomorátfúródásának története meggyőző tünet. Valamit úgylátszik mégiscsak haladtunk az ókorhoz és a mult héthez képest. A kisember, a „gépalkatrész, a „pont", vagy — ahogy Madách mondja az egyiptomi jelenetben — a „silány szám" egyszerre fontosságot nyert, főszerepet kapott, ha csak egy pillanatra is. Értékelték az életét, áldozatot hoztak érte, Egy olyan emberért, aki ezerszer elment mellettük, anélkül, hogy megjegyezték volna arcát. Egy olyan emberért, akinek a nevét egy perc alatt el lehet felejteni. Egy jelentéktelen alkalmazottért.

Mit gondolhattak vajjon a luxushajó utasai, míg Le Havre felé kellett menniük Newyork helyett egy matróz miatt? Bosszankodtak, unták a dolgot, vagy nem

bánták és kedélyesen napfürdőztek? Nyilván ezt is, azt is, kiki a vérmérséklete szerint. De akadt-e köztük valaki, aki megérezte, hogy azon a napon egy kissé megváltozott a világ? Hogy megjelent az első repedés azon a világrenden, amelyben az elsőosztályos utas mindig többet ér, mint a másodosztályos, és még a legszerényebb harmadosztályos utas is többet ér a legtöbbet dolgozó matróznál? Ez a hatalmas ősi értékrendszer léket kapott. A lék ma még parányi, de mindig több és több víz hatol be rajta. Hogy mi idézte elő, nem lehet egykönnyen megállapítani. Valószínű, hogy sok része volt benne az érdekeltek régi, szívós és bátor küzdelmének. Egy bizonyos: a matróz betegsége miatt egy napot késtek az előkelő Amerika-járók. Az emberiség pedig egy napot nyert; a haladás egy jelentős és gazdag napját. Többet nyert vele, mint egyheti bombaeső-vel és egyhónapi béketárgyalással.

Szeptember 4

Edgar Poe szürkén úszik a szürke Dunán a szürke felhők alatt. Lapos testén kiugró, alacsony acéltömbök, egyébként síma és egyöntetű. Egy asszony megy rajta végig, piros kendő a fején. Lassú ringó járással megy, nyomában kis fehér kutya szalad. Hátul kiemelkedő fehér kajüt, előtte kis asztal mellett két férfi, sötétkék tányérsapkában. Még hátrább rövid árbocon angol lobogó. „Edgar Poe" (most már illendően idézőjelben) angol uszályhajó, melyet egy kis angol gőzös vontat felfelé a Dunán. Az angolok mindenütt járatnak hajókat, a Csendes-óceánon, a Jeges-tengeren, a Jang-Ce-n és a Dunán. Nem meglepő tehát, hogy az ablakon kitekintve brit lobogót látok. Csak az a meglepő, hogy éppen Edgar Allan Poeról nevezték el egyik uszályhajójukat, Poeról, aki nem volt angol és akinek semmi köze sem volt a kereskedelmi hajózáshoz.

Lassan, hangtalanul vonul el az amerikai költő neve a két part között. A verseire gondolok, e gyönyörű és őrült versekre és még őrültebb novelláira, melyek oly sokszor elevenítik meg a néma pillanatok iszonyú feszültségét. Szürke rongyokként függenek a felhők a komor Duna fölött, különös véletlen, hogy éppen most néztem ki az ablakon. Poe neve hirtelen tűnt fel és Poe-hangulatot teremtett. Az ólomszínű Dunáról eszembejutnak a félelmes poei folyók és tavak, eszembe jut:

„holt vizük, mely holt és zordon,
hűs vizük, mely holt és fáradt",

eszembe jut a „vadködű Auber" és a „rémjárta Weirtövi rév". Eszembe jutnak a kimondhatatlan bánatok, a lebegő félelmek, az anyagtalan borzalmak, melyek Poe rejtelmes ritmusaiban zengnek. Eszmebe jutnak az első találkozások e hipnotizáló ritmusokkal, gimnazista korom első Poe-élményei, angolul és magyarul is, Babits „Pávatollak"-ában. És a novellák, a rejtelmes történetek, melyek néha szinte líraiabbak, mint a versek, néha meg szemkápráztató logikai mesterfogásokkal vannak tele, mint például detektív-novellái, melyek mindmáig is a legjobb bűnügyi történetek. Általában csupa rejtelem és csupa logika az egész poei életmű, a víziónak és a matematikának megmagyarázhatatlan egysége. József Attila költészete volt még ilyen, lelkialkatuk és sorsuk is hasonlított egy kissé.

De hány embert érdekel mindez? — kérdem magamtól az ablakban, mialatt „Edgar Poe" lassan úszik a Margitsziget mentén. Az embereket nem érdeklik a lélek misztikus fájdalmai és a verssorok sejtelmes suhogása. Mindez engem is csak ritkán érdekel most már, ernyedt és gyanús pillanataimban — pedig egy időben költő szerettem volna lenni. Ritkán olvasok most verset, de akkor legalább odaadóan, szinte részegen, mintha valami titkos bűnnek áldoznék. Poet már

évek óta nem olvastam, de most egyszerre körülvesz, ellenállhatatlanul, forrón és homályosan, mint a gőz. Fájdalmai és iszonyatai csodás ütemben szólnak, a „Holló" belibbent szobámba, felült a könyvespolcra és újra elmondta baljós szövegét angolul, magyarul, németül, sőt még franciául is, ami természetesen nem szép, mert a franciák, sajnos, prózában fordítják az idegen verset. Fojtottan skandálok több nyelven, úgy érzem, lázam van, szaggatott képekben táncolnak előttem a novellák borzalmai és még a költő híres „önleleplező" tanulmánya is eszembejut, melyben elmondja, hogy minden ihlet nélkül, mérnöki munkával, számítással építi fel a verseit, ami meglepő és szellemes ugyan, de nem igaz.

Ünnepélyes, nagy pillanatok ezek, a költészet itt van, meglátogatott; az Idő, e kínos, rideg közeg szétfoszlott, feloldódott a verssorok örök hullámzásában. Milyen szép mindez, milyen gyönyörűek, milyen vígasztalóak ezek a rímes bánatok, ezek az időmértékes szorongások, ezek a tökéletesen stilizált szörnyűségek! Milyen üdítővé válik a leggyötrelmesebb nyersanyag is, ha mesteri kéz önti formába! Milyen gyógyítóan hat a betegség, ha nagy művész adagolja — mint ahogy a diftériabacillus is meggyógyítja a diftériát, ha szérum alakjában adják be az élettan művészei! Milyen jó, hogy oly hosszú idő után megint találkoztam Edgar Poeval, a „vadködű Auber" vándorával — köszönöm neked e figyelmes jóindulatot, angol hajóstársaság!

Lassan, lassan vonul Poe különös emlékműve a Dunán, lomhán siklik a költészet az összekötő vasúti híd felé, — de végül mégis itt hagy, már csak kis szürke pont, azután teljesen eltűnik, a ritmikus részegség elillan, a tökéletes formák hangtalanul elenyésznek és én itt maradtam napjaink érdes, vaskos, csikorgó fájdalmaival és borzalmaival — a nyersanyaggal.

1939. január 8

„Még nem késő" — írja könyve végén Elwyn Jones angol külpolitikai író. „Ki tudja?" — teszem hozzá kevesebb meggyőződéssel, mig Horrabin világpolitikai térképeit nézem, melyek szintén a tárgyhoz szólnak. Azután határozott mozdulattal beállítom a könyvet a polcra, más, időszerű szakmunkák közé. Mind a tárgyhoz szólnak, a tárgyból viszont mára elég. Lopva, kissé restelkedve, de mégis elszántan indulok el más polcok, más könyvek irányában. Hetek óta erősödik ez a szokásom, elharapózik bennem, mint egy tiltott szenvedély. Kettős életet élek: nappal szorgalmasan tanulmányozom a tárgyat, de este nyugtalanul osonok idegen vidékek felé. Csendes kicsapongások következnek ilyenkor: találomra nyúlok a könyvekhez, öthathoz egyszerre. Percekre nyitom fel őket és szinte már az érintésük is mámort okoz. Érzem, hogy tulajdonképpen tilos könyvek: a kor tiltja őket, az idő parancsa, a magasabb szempont, mely ilyenkor kemény fegyelmet követel és elvárja, hogy most „saját érdekünkben" is csak a tárggyal foglalkozzunk, a tárggyal, mely beláthatatlanul bonyolult és mindnyájunkat összeroppantással fenyeget. De este fütyülök a magasabb szempontokra és azt hiszem, nem érdemes élnie annak, aki még este sem tud fütyülni rájuk. Mámorosan és rendszertelenül szedem ki a polcról a bűnös könyveket. Narkotizált szemmel símítom végig egy kínai regény utolsó oldalait. Beigazolódott aggodalmam: Pao-Ju, az ifjú főhős csakugyan nem végzi boldogan. Sikerrel leteszi a Császári Vizsgát, megnyílik számára a karrier útja, de ő eltűnik a vizsga után. Senki sem látja többé, csak hallomásból tudják, hogy egy buddhista kolostorba vonult fájdalmasan finom, meghatározhatatlan lelki konfliktusai elől.

És eltűnt Faust is, idősebb korban és sokkal szerencsésebben. Felemelően, vígasztalóan tűnt el a ma-

MUZEUM

gasban, sejtelmes szövegű mennyei kórusok között. „A boldogság előérzetével" halt meg, vakon is látva a szabad népet, szabad földön. Látta, amint új várost építenek a tenger partján, látta a teremtő boldog, harcos életet és a szabadságot, melyet napról-napra újra meghódítanak maguknak a bölcs és bátor emberek. Már régebben „tett"-nek fordította a „logosz" szót, e merész műfordítással is hitet téve a gondolat és cselekedet görög és örök egysége mellett. Jeges hegyi levegő tiszta, üdítő részegsége fog el, amíg az ötödik felvonást olvasom, a nyolcvanadik évében járó költő művét. Nem tudom, hányadszor olvasom már. Időnként különös megnyugvással gondolok Goethére. A Faustot senki sem veheti el tőlem, majdnem mindent elvehetnek, de ez megmarad. Nem vagyok Goethe-szakértő, hatalmas életművének csak töredékeit ismerem. A Faust bizonyos jeleneteit természetesen én sem értem. De amit értek és szeretek belőle, az — azt hiszem — életem legnagyobb ajándékai közé tartozik. Szobában, vasúton, munka közti pillanatokban, villamosperronon állva juttatott már váratlan örömökhöz — nem a bőrkötéses, vékonypapírú kiadás, hanem egy sárgult, kopott, rongyos kis példány, amit feleségem olvasgatott diákkorában.

Azután a Szokratész előtti görögökhöz nyúlok néhány pillanatra. Az eleai Parmenidész a valóságot, a létet, vagy mint ő nevezi, a Létezőt szeretné meghatározni.

— A Létező változatlan és oszthatatlan. Nincs kezdete és nincs vége, nincs hiányossága. Minden pontja egyenlő távolságra van a középpontjától: olyan, mint egy tökéletes síma golyó.

Az eleai Parmenidész, mint ebből is látszik, boldog ember volt. Valamennyien boldogok lennénk, ha úgy gondolkoznánk, mint ő. Hiszen már az is boldog, aki legalább el tudja képzelni a tökéletességet, az egységet, a harmóniát. Csodálatos volna, ha a valóság csakugyan

olyan lenne, mint egy síma golyó: hibátlan, kerek, egyöntetű. Mindenben igazat adok az eleai Parmenidésznek. Csak az a baj, hogy a valóság nem olyan, mint egy síma golyó. A valóságot az efezoszi Herakleitosz látta helyesen, mikor soha meg nem álló folyóvízhez hasonlította:

— Ha beállunk a folyó vizébe: a víz, mely bennünket folyton érint, ugyanaz és mégsem ugyanaz. Nem lehet ugyanabban a folyóban kétszer megfürödni.

Arisztotelész később így foglalta össze Herakleitosz alapgondolatát: „Minden folyik". Parmenidész fiatalabb volt, mint Herakleitosz: hevesen támadta rendszerét, tagadta a változást és az örök síma golyót hirdette csaknem fanatikusan. Ha igaza volna, most nem állnék itt sok száz könyv között: az emberiség beérte volna egyetlen könyvvel évezredeken át.

Most minden átmenet nélkül egy Maugham-novellás kötet következik. Nincs izgalmasabb, mint átmenet nélkül, ugrásszerűen lapozgatni a könyveket. Somerset Maugham írásaival aránylag nagyon későn ismerkedtem meg. Féltem ettől az írótól, könyvei gyanúsan nagy példányszámban jelennek meg, üzletemberek is szívesen olvassák őket étkezőkocsiban. Egyik novellája fínom, szelíd, jóságos angol úrról szól, aki egy távolkeleti klubhelyiségben, teázás közben csendesen, minden indulat és hangsúly nélkül elmeséli, hogy egyszer ok nélkül, pusztán időtöltésből megölt egy embert. Egy másik apró elbeszélés hőse a szenvedő aszszony, aki azzal kínozza hozzátartozóit, hogy a lehető legalkalmatlanabb pillanatban szívrohamot kap. Egyszer aztán meg is hal, hogy ílymódon elrontsa lánya esküvői hangulatát. A legigényesebb intellektuel-körökben Maugham nem teljesen szalónképes. Azt hiszem, ez igazságtalanság. Igaz, hogy nem tartozik napjaink legnagyobb angol-szászai közé: nem találjuk nála azt a félelmesen merész játékot a lét és a tudat alapformáival, ami Huxley-t, Joyce-t, Lawrence-t oly izgalmassá

teszi. Az intellektuelek tartózkodásának mégsem ez a főoka. Azt hiszem, azért idegenkednek Maugham-tól, mert túlságosan érdekfeszítő, mert túlságosan jó olvasmány. Ez az idegenkedés száz eset közül kilencvenben indokolt, de Maugham-mal szemben alaptalan. Ez a kiváló író a maga könnyed, lebilincselő módján néhány igazi remekművet is alkotott. És higgyük el, egy remekmű értékéből mit sem von le, hogy vonaton is élvezhető.

És ha már angol remekműveknél tartunk, vegyünk elő két szép halandzsakönyvet. Az egyik régi kedvencem: a viktóriakorabeli Edward Lear kis verseskönyve, mely andalító zenéjű versekben számol be kenguruk, pelikánok, diótörők, cukorfogók és egyéb különös lények teljesen ételmetlen cselekedeteiről. A másik könyv próza: James Ridell nevű szerző írta és rajzolta. Ismert és képzeletbeli állatok képtelen természetrajza, víziószerűen megelevenedtt szójátékokkal. Az angolok halandzsakultusza régi és mélyengyökerező. Messze megelőzték Christian Morgensternt és a francia szürrealistákat. Morgenstern volt e műfaj igazi zsenije, de tehetsége önmagában nem volt elég, hogy nagyot alkosson e téren: elmebajra is szüksége volt hozzá, lappangó schizofréniára, mely később végkép elhatalmasodott fölötte. Verseiben. elbűvölően fricskázza fel a valóságot, de néha dermesztően megérezni játékai mögött a schizofrénia zordon mosolyát. A háborúutáni dadaisták és szürrealisták derűsebbek, de ők sem keltenek zavartalan élvezetet. Mindig úgy érzem: elvetélt lázadók, akiknek nem sikerült átalakítani a világot (valószínűleg hozzá se mertek fogni) és ezért groteszk fintorokkal tüntetnek a valóság és az értelem ellen. Az angol „nonsense"-költészet művelői mások. Minden igény és minden keserűség nélkül, felszabadult, gyermekes boldogsággal játszanak. Halandzsájukban gazdag fantázia van és naiv életöröm. Hosszabb haszná-

latra nem valók, de hetenként egy negyedórát feltétlenül szenteljünk nekik.

Most elfelejtem őket és új, vékony kötetek felé nyúlok: fiatal magyar verskötetek felé. Sokan vannak, mint mindig, az utánpótlás bő és szakadatlan. Azt hiszem, nálunk él a legtöbb költő. Kitartásukban, törhetetlenségükben van valami tragikusan megható. A legtöbben nem is írnak nagyon rosszul. Babits mondta egyszer, hogy az egészen rossz vers ma már majdnem olyan ritka, mint az egészen kiváló. A legtöbb fiatal költő jó közepes verseket ír — és nincs sívárabb látvány, egy jó közepes versnél. Csak az a vers ér valamit, ami meglep — természetesen nem a szó vulgáris értelmében. Olyan hangot várok a verstől, ami mögött az élményt érzem. A legtöbb vers mögött ott van az élmény — de nem közvetlenül a hang mögött. A költő élménye és hangja közé idegen elemek tolakodtak: kopott formulák, irodalmi emlékek. Milyen kevés vers hat úgy, mint egy meghitt és meglepő titok közlése, milyen kevés versnél érzem, hogy én is ezt akartam mondani, csak éppen nem jutott eszembe. Az igazi vers úgy hat, mint egy teljesen váratlanul felfedezett közeli rokonság. Ujabban már alig vannak ilyen rokonaim. Igaz, hogy alig írnak úgy, mint például Radnóti Miklós, új kötetében, a „Meredek út"-ban.

Bensőséges és egyben méltóságteljes ez a líra: Radnóti talán az egyetlen mai fiatal költő, akire Berzsenyi hatott. Alig észrevehetően, de jótékony termékenyítő erővel dolgozik költészetében ez az értékes örökség. Ez építi csaknem monumentálissá még villanó, ideges nyugtalanságát is:

„...sötéten szállt egész seregnyi néma holt
s egy árnyék dőlt el hirtelen a házfalon.
Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt,
az uccán béke lengett s valami borzalom."

Életünk lassankint megtelik ilyen lappangó, kimondhatatlan borzalmakkal; a világ kísérteties és fenyegető. A boldogság nyomait már csak a hegyekben, a fák között lehet megtalálni, növények és állatok körében. Radnóti költészetében ennek döntő szerepe van: mélyen, ösztönösen bukolikus, ami szintén ritkaság. Érzi, hogy az ember ma már csak „kint a természetben" talál biztonságot — bár annakidején, a fejlődés kezdetén éppen a biztonság hiánya miatt hagyták el tévesen tájékozódó őseink a természetet. Azt hiszem, végzetes tévedés volt, de most már nem érdemes felvetni a felelősség kérdését. Évezredek kínos műgondjával sikerült eljutnunk odáig, ahol most vagyunk és ezen nem lehet segíteni. Legfeljebb vigaszt kereshetünk, ha van még erőnk és időnk: vigaszt a fák között és vigaszt a könyvek között. Igényeinket csökkentsük, ameddig lehet; csak egyhez ragaszkodjunk Radnótival:

Őrizz és védj, fehérlő fájdalom,
s te hószín öntudat, maradj velem:
tiszta szavam sose kormozza be
a barna füsttel égő félelem!

A fájdalom talán nem is szükséges: megtanulunk keményen és emóciók nélkül élni. De „hószín öntudat" és világos, tiszta szavak — ehhez ragaszkodunk, ameddig élünk. És aki elveszíti szavainak tisztaságát, az akár ne is éljen többé. „Szavak, csupán szavak" — mondta megvetően Hamlet. Végig a hosszú, megrakott polcokon: szavak. Amerre a kezemet kinyujtom, ahová érek: szavak. „Csupán" szavak? Ne vessük meg a szavakat. A szó mindig többet jelent a puszta szónál. Voltak ítéletidők, amikor a szó jelentett mindent, mikor a jövőt mentette az, aki a szavakat őrizte. „Szavak, csupán szavak" — mondta Hamlet. De mi van a szavakon kívül? „A többi néma csend" — mondta ugyancsak Hamlet.

Február 5

Charlie Rivels, a zseniális bohóc, most Londonban vendégszerepel. Egy hírlapi nyilatkozatában különös vallomást tett: elárulta, hogy huszonharmadik éve játssza lényegében ugyanazt, minden este. 1916 óta végzi kacagtató és életveszélyes játékait Chaplin-maszkban a trapézon. Sem öltözékét, sem mutatványának alapelveit nem változtatta e hoszú történelmi évek alatt. „Addig folytatom, amíg a közönség meg nem únja" — mondta szerényen. Valószínű, hogy sokáig folytatja még, mert a közönség eddig semmi jelét sem adta annak, hogy únja a híres trapézjelenetet, vagy a még híresebb „Akrobat, oh!" számot.

De vajjon nem únja-e maga Charlie Rivels? Úgy látszik, egyáltalában nem. Bizonyos, hogy nem ötlethiányból ragaszkodik huszonhároméves munkájához. Ötleteket nem nehéz kitalálni vagy vásárolni és Charlie partnerei, a népes Rivels-család tagjai minden évben bemutatnak néhány új „trükköt". Maga Charlie is gyakran díszíti alkotását röpke új tréfákkal és elképesztő kis rögtönzésekkel, de az alapanyag, az alapvonal mindig a régi. Nem ötletszegénység ez, hanem meggyőződés. A huszonhárom év óta ismétlődő jelenet Rivels számára bizonyára már életformát jelent, melynek mély, hitbeli tartalma van. Mikor esténként megmegcsúszik a magasban és kis pálcájával elkapja a lengő trapézt, mikor kótyagosan botladozó társai vállára állva igyekszik „hidat" csinálni; e komikus és nyaktörő cselekedetek folytonos ismétlését nyilván már nemcsak egyszerű „szám"-nak tekinti, hanem szertartásnak, melytől eltérni nem volna erkölcsös. Önmagához lenne hűtlen, ha egyszerre másba kezdene, egy életművet rúgna fel, egy életművet, melyben tökéletesen elérte elgondolásainak, érzéseinek, világszemléletének kifejezését.

Mindezt nem mondta el nyilatkozatában, de aki látta őt játszani, aki látta furcsa mutatványai mögött

az igazi művész biztonságát és meggyőződését, az nem kételkedhetik abban, hogy mit jelent e katalán bohóc számára a huszonháromesztendős „produkció". És mit jelent példája a szellemi emberek, az „írástudók" számára? Azt hiszem e történelmi napokban irányt mutat nekik. Az ő helyzetük természetesen nehezebb, mint Rivelsé. Tőlük már elfordult a nézőtér. Nem mind olyan hűek magukhoz, mint Rivels, változatosabbak és változékonyabbak: mégis elvesztették kapcsolatukat a világgal. Nem kellenek többé a világnak, hatásuk megszűnt, nincs már helyük az európai ég alatt. Európa másokra hallgat, másokért lelkesedik, másokban gyönyörködik. Elszigetelődtek egy konokul, feloldhatatlanul ellenséges idegen világban. Nem kedvez nekik sem a fegyverek démoni őrjöngése, sem az esernyők nagyképű józansága. Nem tartoznak többé sehová; divatos szóval élve, elvesztették „életterüket". A világháború kitörése óta időről időre felvetették a nagy kérdést: mit tegyen bizonyos esetekben a szellemi ember, hogyan viselkedjék az „írástudó"? Más-más választ adtak, ki-ki vérmérséklete, világnézete, ítélete és előítélete szerint. Mindnyájan emlékszünk még e nagy vitákra a háború utáni történelem egyes döntő szakaszaiban. Charlie Rivels bölcsebb volt: ő egész idő alatt egyformán viselkedett és nem vitatkozott senkivel.

Az írástudók ma már nem tehetnek egyebet, mint hogy az ő példáját követik. Csinálja mindenki ugyanazt, amit legutóbb. Legújabb magatartásuk legyen egyben a legutolsó is. A világ szempontjából tökéletesen mindegy, hogy mit tesznek. Minden cselekedetük csak „action gratuite" lehet, mint André Gide egyes regényhőseié: önmagáért való, céltalan, összefüggéstelen cselekedet, minden értelmi indok és gyakorlati szándék nélkül; tüntetés a világ „erkölcse" és „bölcsesége" ellen. Tehetnek, amit akarnak, a kutya sem törődik velük. Néhol még, szinte udvariasságból, elégetik a könyveiket, de nemsokára már ez is elmarad, nem lesz rá semmi szük-

ség. A langyos közöny alaposabb munkát végez a legforróbb máglyánál is.

Írástudók, tanuljatok tehát Charlie Rivelstől: ha már mindenáron ragaszkodtok mesterségtek folytatásához, cselekedjétek mindig ugyanazt hűségesen és elszántan. Mondjatok becsületes és bölcs dolgokat: tegyetek úgy, mintha még akadnának tanítványaitok. Mondjatok merész és megbotránkoztató dolgokat: tegyetek úgy, mintha még akadnának, akik felháborodnak ellenetek. Vegyétek magatokat nagyon komolyan, higgyetek a multban, az életműben, ragaszkodjatok hozzá, ismételjétek.

Vagy választhattok esetleg egy másik magatartást is, aminek pontosan ugyanannyi eredménye lesz. Lépjetek át Charlie Rivels pályájára, „képezzétek át" magatokat. Álljatok össze, szervezzetek társulatot és járjátok be Európa nagyvárosait. Értsétek meg: teljesen mindegy, hogy az íróasztalnál, vagy a cirkuszi homokon folytatjátok-e a játékot. Higgyétek el, kedves és jellemző kép volna, amint legjobbjaitok, a Nobel-díjak és egyéb nagy szellemi kitüntetések nyertesei, a „leállított" intellektuális élet nyugalomba küldött vezérei egymás vállára kapaszkodva igyekeznének „hidat" csinálni a porondon, a vicsorító Európa előtt és időnként összekulcsolt, magasba tartott kézzel, lelkesen és líraian, kissé elnyujtott magánhangzókkal ismételnék a híres varázsigét: „Akrobat, Óh!"

Február 12

„A rádió összekapcsolja önt az egész világgal" — mondta egy régi hirdetés. Lehet, hogy ezért nincs rádiom. Aránylag ritkán találkozom e fontos műszerrel és ilyenkor mindig újra felfedezem. Izgalmas és veszélyes játékszer, végzetes, kétélű ajándéka a sorsnak. Minden félévben új típust hoznak forgalomba. A készülékek egyre szebbek, egyre áramvonalasabbak, egyre

hibátlanabbul kapcsolnak össze az egész világgal. Emlékszem, tizenöt évvel ezelőtt hallgattam először rádiót. Amatőrkészülék volt és dróttalanságához képest feltűnően sok összegabalyodott drót volt körülötte. Ijesztően recsegett, de egyszerre elhalkult a robaj és néhány pillanatig zenét lehetett hallani, erőtlenül, de tisztán. „Róma" — mondták mellettem. Megvallom, meghatódtam. Úgy éreztem, egészen nagy dolognak voltam tanuja. Azóta sem volt ilyen rádióélményem.

A vadonatúj készüléket kissé gyanakodva nézem. Kivilágított homlokzatán a városok hosszú, sűrű sora. Szédítő a választék, olyan az egész, mint egy gazdag, talán túlgazdag étlap egy nem teljesen megbízható vendéglőben. Elfog az „embarras de richesse", a bő választék zavara. Egyik mellett sem tudok határozni, mindegyikhez hozzányúlok egy-két másodpercre. Igen, csakugyan itt van a földkerekség; az apró, kivilágított betűk mögött ott vannak csakugyan a városok, füstjükkel, zenéjükkel, örömeikkel és agóniáikkal, zavaros, csikorgó életükkel. Ijedten állapítom meg, hogy jelen vagyok mindenütt, menthetetlenül fültanuja lettem a világnak és nemsokára szemtanuja is leszek, ha elterjed a televízió. És nemcsak én, hanem mindenki. Mindenki jelen van mindenütt, valóra vált az elcsépelt szólam, hogy „nincsenek többé távolságok". Csakugyan nincsenek és lehet, hogy ez katasztrofális. Az életet a távolságok teszik elviselhetővé: a legtöbb személynek és dolognak az az egyetlen enyhítő körülménye, hogy messze van. Ma már semmi sincs többé messze, nagyszerű készülékek vannak, helyszíni közvetítések vannak, az éterhullámok úgy kötnek mindenkit mindenkihez, mint a bilincsek. London híreket ad, világpolitikai híreket, szokott higgadt modorában; Beromünster zongorahangversenyt közvetít, Róma e pillanatban arabul beszél a Közel-Kelet számára, Párizs valami áruház hirdetését közli a Sarkvidékkel és a pampákkal, Isztanbulban tangóznak. Minden pillanatban mást hallhatok, ellentétek keverednek, válogatás nélkül, állásfoglalás

nélkül. Az éterhullám közömbös, mindegy neki, mit szállít. Korrektül, zörejek nélkül teljesíti megbizatását, nincs kritikája. Ugyanaz a hullám, mely tíz órakor még Beethoven „Eroica"-ját hozta, tizenegykor már Chamberlain kijelentéseit röpíti világgá. Kísértetiesek ezek az ellenétek, ezek a hirtelen ugrások. Igaza volt a régi hirdetésnek, csakugyan benne van az egész világ a készülékben, mert ilyen a világ és ilyen az élet. Az a legjobb még, ha néha litvánul vagy norvégül beszélnek. Ezt órákig elhallgatnám, oly távoli, tündéri és megnyugtató. Egy szót sem értek belőle, álomba ringat: lehet, hogy ezt az állapotot hívták a régi költők boldogságnak. A Morse-jeleket is örömmel hallgatom, exotikus állomások rövidhullámain, Ezeket sem értem; különben is jórészt „magánbeszélgetések". Titokzatos közlésekkel nyargalnak a rövidhullámok a Föld körül. Van köztük üzletkötés, kémjelentés, szerelmi üzenet és egyszerű „Holnap érkezem". Remélem, akad köztük litván szikratávirat is: ezt duplán nem értem. Ha valaha mégis vennék rádiót, olyan lesz, amivel csak ez fogható és semmi más.

Március 5

— Nem tudta? Vlachosz már több mint egy éve öngyilkos lett.

A budapesti eső hullása megszakadt és megint Athént láttam, fehéren, kéken, csillogón. Az Akropoliszon jártam ismét Vlachosszal, a fiatal ujságíróval, egyetlen görög ismerősömmel. Minden ott volt pontosan a helyén, úgy, ahogy annakidején tanultuk. Egész Görögországban minden a helyén volt, ezt már előző nap is észrevettem a repülőgépen, Szaloniki és Athén között. Mintha leltárt vettem volna fel, tökéletes leltárt, melyből semmi sem hiányzik. Elrepültünk az Olymposz halvány csúcsa mellett, később csaknem súroltuk a Parnasszoszt, majd Marathon síkja tűnt fel alat-

tunk a holdfényben. És másnap az Akropolisz fehér romjai a vakító kék háttérrel, a Győzelem kis temploma és a Parthenon, a szűzies és szigorú istennő hatalmas palotája. Megvallom, meghatott, hogy minden egyszerre ott állt előttem, légiesen és szabatosan, tehát görögül. Meghatott, hogy mindez valóság, hogy az Erechtheion kőlányai csakugyan oly kecsesen és mégis méltóságteljesen tartják a kis épület tetejét, mint a reprodukciókon.

— Olyan, mint egy görögstílű nyári vendéglő az Egyesült Államokban — mondta ekkor Vlachosz és pipájával könnyed mozdulatot tett a kariatidok felé. Ez bosszantó volt, de csak az első pillanatban. Ránéztem: fínom, irónikus mosoly volt keskeny, okos görög arcán. A mosolyban és a megjegyzésben volt valami szabadkozó öngúny, mintha restelné, hogy ilyen megsemmisítően nagy mult árnyékában kell élnie, mintha reménytelen igyekezettel tenne kísérletet, hogy a félelmetesen gazdag örökség pátoszát enyhítse. Valószínűleg így érez minden művelt és gondolkozó újgörög, ha felmegy az Akropoliszra.

Később lementünk a művészettörténet szent hegyéről egy másik műfaj szent völgyébe, a Dionyzosz színházba, ahol Aiszchyloszt és Szofoklészt játszották annakidején. Sokáig ültünk antik kőzsöllyékben és Vlachosz arról beszélt: milyen nehéz és hálátlan szerep újgörögnek lenni. Az idegenek alig mutatnak érdeklődést a mai görög problémák iránt, csakis a klasszikus emlékeket keresik; még azok az idegenek is, akik néha összetévesztik Szokratészt Szofoklésszel. Szokratész börtöne ott volt fölöttünk a hegyoldalban, rombadőlt kis kőkamra. Ott itta ki a méregpoharat a nagy halálraitélt, nem sokkal a híres főtárgyalás után, amelyen csendes önérzettel hirdette, hogy mindig csak az igazat tanította és tanítása nagy tettekre buzdító „sarkantyú volt az állam vékonyában". Szokratész árnya láthatatlanul lebegett körülöttünk, míg újgörög

politikai kérdésekről beszélgettünk. E politika zűrzavaros és szenvedélyes volt, mint mindig, de a politizáló görögök azért sohasem veszítették el déltengeri derűjüket. Egy kissé játékot is jelentett számukra a politika: a legnagyobb szenvedély hevében is élvezték a szónak, a tettnek és magának a szenvedélynek érzéki, csaknem sportszerű szépségét. Vlachosz arcán megint finom gúny jelent meg és kissé lemondó célzásokat tett arra, hogy most talán súlyosabbra fordulhat a dolog, mint a görögök általában hiszik. Vlachosz venizelista volt, szabatosabban: a nemzet venizelista feléhez tartozott. Mint szavaiból és mosolyából kivehettem, nem annyira Venizelosz pártjának hangos napi politikája érdekelte, mint inkább csendes, de makacs elvi alapja: a diktatúra-ellenesség. Az ügy nem állott valami jól: az angolok diszkréten, de észrevehetően az ellentábort támogatták.

Este egy kávéházi terraszon beszélgettünk tovább, előttünk egy miniatűr Párizs kavargott, színesen, illatosan, lebilincselőn. Forró szeptemberi este volt, a házak ormán Pláton betűi ragyogtak neonfényben, klasszikus alfák és ómegák hirdettek fogpépeket és filmsztárokat. A házak falán viszont itt is, ott is szerényen felmázolt „pszi"-betűk jelezték sokatmondóan e szót: „Pszomin", ami annyi mint „Kenyeret!" A szegény görögök jelentkeztek „pszi" betűkkel, mert szegény görögök is vannak, mint Vlachosz halk iróniával megjegyezte, szegény görögök, akiknek szegénysége ma éppoly kevéssé görögstílű, mint háromezer évvel ezelőtt.

Még egy napot töltöttünk együtt. Vlachosz keveset beszélt és mértéktartóan, hibátlan angol kiejtéssel. Harmadnap elutaztam. Utóbb sokminden történt Görögországban. Alig egy évvel később kigyúlt az első görög könyvmáglya Pireusz főterén és lelkes diákok táncolták körül. Az Akropolisz megmaradt oszlopai nem rendültek meg e jelenettől. Én megrendültem tőle,

míg a híradást olvastam és Vlachoszra gondoltam: elképzeltem lemondó, gúnyos mosolyát. Mint most megtudtam, utána már nem élt sokáig. Egyszer letartóztatták, azután szabadlábra került és egy-két hónappal később az ujságíró klub egyik szobájában bevette a mérget, amit már régen magánál tartott. Nyugodtan, szinte feltűnés nélkül beállt három ezredév görög halottai közé. Venizelista volt és az ellenpárt győzött.

Március 19

Egy ember, ki sokat sétált, most beszámolót írt útjáról. Könyvének az ad különös érdekességet, hogy a tenger fenekén szokott sétálgatni. Robert Gibbings, a szerző Anglia egyik legismertebb grafikusa. A tenger fenekén is hivatásának élt: rajzolt. „Blue angels and whales", ez a könyv címe. Modern lélektani regény címe is lehetne, holott nem a lélek mélységeiről szól, hanem sokkal kellemesebb és megnyugtatóbb mélységekről. „A kék angyalok" déltengeri halak, melyekkel a szerző sokszor találkozott a korallbozótok között. A bálnákkal viszont sohsem sikerült találkoznia, hiába várt rájuk több alkalommal.

Robert Gibbings, mint fényképeiből és beszámolójából megtudjuk, nagy, kövér ember. Impozáns szakálla és kitűnő humora van. A tenger fenekén otthonosan mozog, hatalmas búvárharangban és rövid fürdőnadrágban. Különleges celluloidszerű vízhatlan lapokat visz magával a mélységbe. E lapokra gumiba ágyazott ceruzával rajzol. Kényelmesen, szemlélődve járkál a halak és korallok között és könnyed vonásokkal vázlatokat készít róluk. Modelljei néha odaúsznak a búvárharang kis ablakaihoz és derűsen tekintenek be. Nem félnek tőle és nem is bántják. Egyforma jóindulattal fogadják Tahiti közelében, Nyugat-Indiában és a Vörös tenger alatt. Gibbings szerint nincs nagyszerűbb élmény, mint egy ilyen tengeralatti séta. Nyugat-Indiában minden

reggel lement a tenger alá és jó félórát sétált, rajzolgatott. Egy kissé már egészségügyi sétának is számított ez a mindennapi kirándulás. Lefogynia nem sikerült ugyan tőle, de amíg a víz alatt volt, csodálatosan könnyűnek érezte magát. Odalent nagyon könnyű az emberi test. Többnyire vasláncokat kellett a pocakja köré fűznie, nehogy ballonként lebegjen. Ez rontotta volna tekintélyét a halak előtt és akadályozta volna a rajzolásban.

A halak, amelyekkel társalkodott, hol apró lovakhoz, hol miniatűr tehenekhez, hol kolibrikhez, hol kígyókhoz, hol csillagokhoz, hol rózsákhoz, hol ruhafodrokhoz hasonlítottak, de azért akadtak közöttük szép számmal halszerű halak is. A formák és színek elképzelhetetlen gazdagsága várta reggelenként a tenger fenekén. Csupa nemes, finom árnyalat: az egész inkább a régi mesterek színvilágára emlékeztette a látogatót, mint a modernekére. Néha viszont az volt az érzése, mintha egy kínai festményben sétálna. Karcsú, finom és valószínűtlen ágak-bogak nyúltak felé, tarka és groteszk lények lebegtek körülötte, nagy távlatok voltak és nagy csend. Nem csoda, hogy nehezére esett kimenni a szárazföldi naturalista világba, ahol még változatlanul érvényes a nehézkedés törvénye és sok más törvény. Bizonyára még fájdalmasabban érintette volna a változás, ha nem volna kövér, jókedélyű és angol.

Ritka élvezettel olvastam az igénytelenül, de vonzón megírt kis könyvet. Arra gondoltam, mi lenne, ha néha én is bolyonghatnék egy kicsit a kék angyalok között. Megvallom, irigylem Robert Gibbings-t. Kettős életet élhet: leszállhat időnként egy ártalmatlan és derűs alvilágba, ahol minden meglepő, minden más, mint a „valóságban", légies és megfoghatatlan minden és mégis valódi. Mindaz, ami itt fent van, durva és idomtalan ama lenti világhoz képest. Súlytalan és áttetsző üvegvilág az odalent, oly tiszta és előkelő, hogy az elragadtatott járókelő még arra sem gondol, hogy bizonyos dolgokat szimbolumoknak tekintsen.

Holott, ha akarjuk, a tengerfenék tele van megelevenedett és kissé elcsépelt szimbolumokkal. Ott láthatók ama fürge kis lények, amelyek pillanatonként változtatják színüket, aszerint, hogy milyen a hátterük; ott láthatók azok a halak, amelyek polipokhoz szegődnek titkárnak és más halakat csalnak főnökük csápjai közé, természetbeni jutalom ellenében; ott láthatók a nagy halak, amint szemrebbenés nélkül lenyelik a kis halakat — és ott látható még sok más, örök emberi dolog. És a szép az, hogy a látogató ezt nem veszi észre. Nem is gondol rá és nem is gondolhat emberi dolgokra. A környezet, amelyben sétál, nem enged ilyen vaskos ízlésbeli kisiklásokat. A szárazföldi viszonylatok itt még jelképesen sem érvényesek. A halak nem hajlandók emberi jellemvonásokat jelképezni: a halak gyönyörű műalkotások, amelyek önmagukban tökéletesek. Gibbings úgy élvezi őket, mint más a festészetet, a zenét vagy a matematikát. Búvárharangba rejtett szakállal, súlytalanul lebegő pocakkal imbolyog közöttük, gumiceruzával másolja raffinált formáikat, önfeledten libben át korallbokrokon, nem gondol problémákra, nem találkozik ismerősökkel, egyedül van, „egyedül a tengerrel", sőt egyedül a tengerben. Boldog ember.

Útközben, május 28

Az utas a vasúti kocsi ablakánál állt és a halálra gondolt. Gyakran gondolt mostanában a halálra, — nem meghatottan, nem is aggódva, inkább nyugodtan, megállapító hangsúllyal, csaknem szárazon. Úgy gondolt rá, mint ahogy esős időben a csapadékra gondolnak. Tudomásul vette, hogy a halottak szaporodnak körülötte, közeli és távoli ismerősök, barátok, idegenek, eleinte főkép idősebbek, de újabban már kortársak is. Két halottra gondolt most különösen: az egyik hirtelen halt meg, átmenet nélkül, szinte brutális értelmetlenséggel, — a másik kérlelhetetlen lassúsággal, csaknem

sejtenkét küzdve a végzet ellen. Vajjon melyikük volt a szerencsésebb? — kérdezte magában az utas. Kérdése mélyén természetesen egy másik kérdés volt: vajjon melyiknek a sorsát szeretném? Nem tudott e kérdésre felelni; bizonytalanul nézte a tájat, az idegen földet, melyen átutazott. Az utazás és a halál örök, elcsépelt hasonlatára gondolt. A halottakról mindig úgy emlékeznek meg, mint ha elutaztak volna, — így van ez minden mítoszban és minden magánbeszélgetésben. Az elutazók pedig egy kissé halottakká válnak az otthonmaradottak szemében — ez is régi, banális igazság. Aki nagyon messze van, szinte már halott, levelei mintha a semmiből jönnének, a valószínűtlen ködvilágból. Térben is meg lehet halni, nemcsak időben, — állapította meg az utas és egy pillanatra kísértetnek érezte magát. „Hazajárok", — gondolta fanyar mosollyal és az idegen tájat mézte, melyet eső vert, lassan, egyenletesen, indokolatlanul.

A folyó, a világhírű folyó, melyről annyit beszéltek mindig a költők és a politikusok, mozdulatlannak látszott. Az utast nem tévesztette meg ez a látszat, bármilyen szívesen hitt volna is a mozdulatlanságban. Tudta, hogy könyörtelenül mozog a folyó is, mint általában minden ami él. A vízcseppek elmennek, mint a másodpercek. Ez is halál és a történelem is az. A zöld parton regényes várromok váltakoztak füstölgő gyárakkal. Egyformán áztak az esőben a tegnap és a ma hatalmának tömör, szürke jelképei. A gyártelepek néhol körülölelték a középkori kastélyok romjait. „Hát ez a történelem" — állapította meg az utas kissé ünnepélyesen. Később a kémények is követik a tornyok és bástyák példáját, a várromok mellett gyárromok állanak majd az esőben és a folyam ridegen hömpölyög alattuk tovább, mintha mi sem történt volna.

Pályaudvarokon dübörgött keresztül a vonat, jelentéktelen helységek indóházain, melyek nem szerepelnek a nemzetközi vonalak menetrendjein. Csak felvillantak és már el is tűntek a kisvárosok, úgy, mint életünk

„jelentéktelen" napjai, melyekben nem történt semmi említésre méltó. Kínosan siet ez a vonat — gondolta az utas és bizonytalanul bámult az egyre homályosodó tájra. Általában kínosan érezte most magát, mint aki gyanakodva sejti, hogy elvesztett valamit, vagy mint akinek nem jut eszébe valami fontos dátum. „De hiszen pontosan emlékszem az összes jelentős dátumokra és a noteszem is megvan" — nyugtatta meg magát, de szorongó érzése nem enyhült. Az esőfüggöny mögött elmosódó állomásfőnök tisztelgett a rohanó szerelvénynek. Az utas most már tudta, hogy mit veszített el. Igen, a fontos dátumok mind megvannak, de a jelentéktelen napok elgurultak, ezer irányba, kinyomozhatatlanul. A semmitmondó napok, a szabályos napok, az eseménytelen napok. A többség, a lényeg, az alapanyag. Rengeteg napról vannak emlékeink: hatalmas anyag hever a lélek raktáraiban, gyönyörű és förtelmes élmények zűrzavaros, Proust-i gyüjteménye. De hol vannak a csendes, színtelen napok, hol van például 1928 október 7 vagy 1936 április 18 és még sok ezer társuk? Ezek voltak az igaziak, a fontosak, ezekből áll az élet. Elvesztek, mint a fillérek, melyekkel nem sokat törődik még a legfukarabb ember sem, mint az esőcseppek, melyek elpárolognak az ablaküvegen. Ez az igazi halál — gondolta most riadtan az utas, — a szakadatlan, folyamatos halál, mely bennünk patakzik. Úgy érezte, mintha kirabolták volna. Segítségért akart kiáltani, meg akarta rántani a vészféket. „Lassitani! Lassitani!" — ismételte elakadó lélekzettel. „Mi tetszik?" — kérdezte csodálkozva az idegen kalauz. „Merre van az étkezőkocsi?" — morogta rekedten az utas, azután elindult a megadott irányba, lemondó fejtartással, lassan, kissé szertartásosan.

London, június 11

Eltorzultan és problematikusan feküsznek a mélyben a „Thetis" halottai. Láthatatlanok és fenyegetőek odalenn a tenger alatt; láthatatlanok és fenyegetőek,

mint az elfojtott rémület a lélek mélyén. Fölöttük a víz hullámzik egyhangú ritmusban, mint az idő. Távolabb Európa csikorog nyugtalanul. A kilencvenkilenc halott feszülten vár valamire az elsüllyedt tengeralattjáróban. „Mint gondolatjel, vízszintes a tested" — írta József Attila egy halottról. A liverpooli öbölben kilencvenkilenc gondolatjel szaggatja meg és teszi drámaivá a különben oly pátoszmentes angol szöveget.

A tenger hullámai után most a viták hullámai csapnak össze fölöttük. Egész Anglia róluk vitázik, még a parlament is. Maga a miniszterelnök is nyilatkozott: aztán majd nyilvános vizsgálat következik, főtárgyalás-szerűen, mint a nagy bűnügyekben. „Meg lehetett volna menteni őket?" — e kérdés kínozza a brit közvéleményt. A nyilvános tárgyalás bizonyára tisztázza majd ezt a kérdést és véget vet a vitának. Kiderül, hogy történt-e mulasztás és ha történt, a mulasztók nem kerülik el a büntetést. Ha nem történt: a közvélemény nyilván megnyugszik majd. Pedig azt hiszem, az igazi nyugtalanság csak akkor lesz indokolt.

Mert nincs nyugtalanítóbb és felháborítóbb a végzetesnél, az elkerülhetetlennél. Nincs gyötrőbb és lázítóbb tudat, mint az, hogy milyen gyenge és tehetetlen az ember. A „Thetis" kilencvenkilenc embere a legnagyobb nyilvánosság előtt pusztult el. A hajó fara kiállt a vízből: mindenki láthatta és megérinthette. A haldoklók egészen közel voltak: alig néhány méternyire a mentőktől vívódtak a fulladással. Csak egy mozdulat kellett volna, egyetlen döntő mozdulat és megmenekülnek. De ezt a mozdulatot nem lehetett megtenni, mert vannak helyzetek, mikor a mentés lehetetlen. Ez a mozdulat, ez az ötlet, mely kilencvenkilenc fuldoklót kiemelhetett volna, elmaradt. Ha csakugyan mulasztás történt, némi megnyugvást adhat az a gondolat, hogy legközelebb hasonló helyzetben ügyesebb szakemberek majd jobban járnak el. De félő, hogy a vizsgálat kideríti: nem volt műhiba, mindennek úgy kel-

lett történnie, ahogy történt. És akkor kiderül majd: milyen ritkán, milyen nehezen lehet segíteni. Kiderül majd, hogy valóban hiba történt, de sokkal régebben és sokkal mélyebben: hiba, melyért már senkit sem lehet számadásra vonni. Nem lehet pontosan meghatározni ezt a hibát, csak a hatását látjuk tisztán, a következményeit. Csak azt látjuk, hogy embereknek el kell pusztulniok a civilizáció közepén, milliók sápadt és riadt részvéte mellett. El kell pusztulniok, mert a civilizáció csak körülállja az öblöt és tehetetlenül kopogtatja a hajó kiálló végét, mint az orvos a gyógyíthatatlan beteg testét. Nincs könnyebb, mint ölni és nincs nehezebb, mint menteni. Csodálatosan tudunk ölni, bravúros mesterségbeli tudással, játékos eleganciával. Már mindent elértünk ezen a téren, mindent, amit a legmerészebb képzelőerő kitalálhat. De menteni még mindig alig tudunk. A legegyszerűbb esetekben is csődöt mondunk: ahol csak egy kis mozdulat kellene, éppen csak erre a kis mozdulatra nem futja erőnkből és eszünkből. Ugy termeljük a halált, mint a vérbő és zseniális művészek a remekműveket — és úgy kísérletezünk a segítséggel, a mentéssel, a gyógyítással, mint ahogyan ügyetlen és tehetségtelen dilettánsok küszködnek az alkotás nehézségeivel. „Ők nem várták meg a háborút" — írja egy angol lap a „Thetis" halottairól. Előre mentek és most odalent várnak, feszülten, drámaian, mint a gondolatjelek. Várják, hogy mi következik, hogy ki megy majd utánuk, hol és mikor. Fölöttük a halak végzik néma és részvétlen őrjáratait. És a halakon túl és a partokon túl Európa alussza zaklatott, verejtékes álmát egy iszonyú reggel bódult előérzetével.

London, június 18

Tájékozatlanságom az oka, hogy a találkozás váratlanul ért. A tájékozottak nyilván keresik ezt a találkozást, céltudatosan mennek feléje, útmutatóval a ke-

zükben. Bizonyára így helyesebb, de azért én örülök, hogy nem így történt. Az athéni lány hirtelen úgy állt előttem a British Museum meghitt szobájában, mint egy rég elveszített nagy pillanat, ami egyszerre csak újra felbukkan az idő mélyéből. Hűvösen és mégis barátságosan állt magas talapzatán, méltóságteljesen és mégis könnyedén, meglepően és mégis ismerősen, mint egy Goethe-idézet. Erővel és gyengédséggel töltötte be a szobát, ahol már egy évszázad óta áll társtalanul és kissé számkivetetten. Testvérei Athénban maradtak, az Akropoliszon. Az Erechtheion tetejét tartják a fejükön megbízhatóan és fáradhatatlanul. Kariatidoknak hívja őket a világ; így hívják ezt az egyet is, aki Londonba szakadt közülük. Fején még ott van a márványgerenda egy darabja. De ez már nem számít: a múzeum menynyezetének súlyát nem ő hordozza. Nem felelős már semmiért és nincs többé a helyén. Hogy utazott idáig és hogy érzi itt magát? Ez nem derül ki a látogatás során.

A többiek most is ott állnak az Akropoliszon, úgy mint két és félezer évvel ezelőtt. Fölöttük vakítóan kék az ég, a lábuknál idegen turisták nyüzsögnek. Lent, a hegy alatt a város kavarog, lármásan, rendetlenül, gépkocsikkal súlyosbítva, de mégiscsak görögül. Arcukat egyformán érik két és félezer év óta a sós tengeri szél langyos, nagy szárnycsapásai. Benne vannak minden művészettörténeti kézikönyvben; a világ minden nagyvárosában akadnak középületek torz, hamis utánzataikkal — de mindez nem zavarja őket. Athén zajlik alattuk, otthon vannak.

Csak ez az egy társuk áll itt idegenben, előkelően, tisztán és értelmetlenül. Körülötte néhány ismerős: domborművek a Parthenon homlokzatáról. Ismerősök, de nem közeliek: ők egymásközött vannak, többékevésbbé harmonikus és zárt egységben, ősi kompozícióban. A Kariatidnak nincs nagyon sok köze hozzájuk: ő végképp és teljesen kiesett a kompozícióból. Körülötte, a többi szobában és teremben idegen világ. Fekete márványfáraók ülnek titokzatosan; thébai és luxori

nők hosszúkás szeme és ünnepélyesen szimmetrikus ajka tűnődik símán és csillogóan. Az egyik teremben egy fánaó iszonyú méretű alabástrom-ökle fekszik levágottan és mégis tettrekészen, mint egy baljós és kissé szürrealista fenyegetés. Asszír uralkodók és papok kőszakállának gondos csigái fénylenek; hatalmas szárnyas bikák állnak ugrásra vagy repülésre, vagy mindkettőre készen. Fent, az emeleten azték szörnyek ördögi humora vigyorog és pápua álarcok kacsintanak rájuk vissza, mereven és kajánul, mint az elmebetegek. Démonok töltik be az egész épületet, démonok gyűltek össze a tér és az idő messze tájairól. Homályos ösztönök és színpompás félelmek formálták évezredeken és kilométerezredeken át a porfirt, az alabástromot, a bronzot, az elefántcsontot és a fát. Vérszomj és szorongás alkották a múzeum nagyszámú isteneit. Minden, ami itt van, félhomályos, gyanús és lebilincselő, mint a koragyermekkor vagy az alkohol. És e megbízhatatlan ködvilág közepén áll időszerűtlenül, de megnyugtatóan a Kariatid. Szilárdan és fehéren áll, mintha még mindig a helyén állna Athénban, ama rövid és fénylő korban, mikor az ember felébredt kábulatából és a dionizoszi izgalmat apollói fegyelemmel szorította szép és nem fájdalmas korlátok közé — mikor egy időre megtalálta önmagát és felnőtt volt, érett, világos és szabad. Magányosan és meggyőződéssel tartja fején a márványtető tört kis darabját, mintha még mindig felelős volna valami nagy és féltett dologért. Lehet, hogy az, amit őriz, már nagyon régóta tárgytalan és soha többé nem válik időszerűvé — de ő már nem változik meg. Arra a néhány ezer évre, ami még hátra van, már nem érdemes.

London, július 8

„A Lords közelében lakik? Irígylem érte" — mondta egy londoni ismerősöm. Angolok aránylag ritkán irígyelnek, különösen középeurópaiakat. Ez az irígység

mégsem lepett meg, szinte már számítottam is rá. A londoniak szerencsés embereknek tartják azokat, akik a Lords közelében laknak. A Lords tudniillik London legnagyobb kriket-pályája és aki e nevezetes hely közelében lakik, az aránylag könnyen és fáradság nélkül juthat el a nagy mérkőzésekre. Tudtam, hogy kiváltságos helyzetben vagyok, szerényen bólintottam és nem mondtam meg az igazat. Nem mertem bevallani, hogy egyszer sem voltam a Lordson.

Miért nem mentem el egyetlen kriketmérkőzésre sem? Nehéz megokolni. A sport általában nem érdekel, de nem ez az igazi oka, hiszen a kriket sokkal több, mint sport. Gyakran láttam kriketezőket, nagy parkok szelíd és tágas tisztásain. Sokáig néztem őket és különös, megfontolt hadműveleteiket egy apró labda körül. Nem értettem e műveleteket, de éreztem, hogy az egész dolog komolyabb, mint amilyennek látszik: az apró labda valahol a játék és a szertartás határán gurul. Pedig ez csak magánkriket volt, ráérő polgárok szórakozása, nem pedig bajnokok nagy mérkőzése a Lords-on, ünnepélyes keretek között, délelőtt 11-től este hatig, három napon át. Nem értettem a kriket szabályait és célját, de azt hiszem, megértettem mélyebb tartalmát, vagy, ha szabad így mondanom, filozófiai hátterét.

Ezek az emberek ráérnek — állapítottam meg kissé lemondóan a zöld tisztás szélén. Ráérnek, és nemcsak véletlenül, alkalmilag érnek rá. Mélyen, céltudatosan, elvi alapon érnek rá: a ráérés az életformájuk, létük örök ritmusa. Sohasem sietnek, sohasem türelmetlenek, sohasem akarnak egyszerre sokat elérni. Nem szeretik a dühös küzdelmeket, a mohó versengést, a szédítő tempót és a csillogó, zajos eredményeket. Könnyedén és tűnődve játszanak órákon át, diszkréten és komolyan gondolnak a célra, de közben nem feledkeznek meg a szép tájról és a jó levegőről sem.

Nem messze a kriketezőktől idős urak ülnek a fűben és sárkányokat eregetnek. Szelíd derűvel nézik a

magasan lebegő papírsárkányt; gondosan nyírt ősz bajúszuk alatt finom és bölcs mosoly. Vagy a tó partján állnak öregek, fiatalok, nők, férfiak és a hattyúk és kacsák mozgását követik tűnődő pillantással, sokáig. Vagy a városban járnak és fontos, sorsdöntő ügyeiket intézik, csaknem mozdulatlanul és zajtalanul. Ráérnek és tudják, hogy ráérnek. Tudják, hogy tulajdonképpen semmi sem sürgős, hogy nem a gyorsaság a fontos, hanem a biztonság, a kényelem és a harmónia. Tudják, hogy nem érdemes sietni, mert aki siet, az vakon szalad el apró és szelíd szépségek mellett. Tudják, hogy nem mindig az a legjobb, ami a legújabb, tudják, hogy egy ócska lom, vagy egy elavult kis szokás, amihez szép emlékek fűződnek, többet ér száz „praktikus" és izgalmas újításnál. Tudják, hogy a szerény, jelentéktelen örömök, az igénytelen kis meghittségek adják az élet igazi tartalmát, nem pedig a nagy és drámai szenzációk. És tudják, hogy a legszebb eredmény sem ér sokat, ha kínos és otromba módon értük el.

Mind tudják ezt és ezért kriketeznek. Szeretik az izgalmasabb sportokat is, de szívügyük mindig csak a kriket marad. Sokáig játsszák és sokáig nézik és utána napokig vitáznak róla műértően és kiegyensúlyozottan. Engem irígyeltek a Lords közelsége miatt és én sohasem mentem el a Lords-ra, mert féltem, hogy irígyelném őket.

Augusztus 6

Diaz egy kaktuszra akasztotta sombreróját és leült a parton. Tűnődve nézte a tengert és a nagy víz zárkózottan, csaknem szigorúan nézett rá vissza. „Nem tévesztesz meg, — gondolta Diaz mosolyogva. — Sejtem minden titkodat. Símának és fegyelmezettnek látszol, de züllött vagy, homályos és megbízhatatlan."

A csónak a kavicsos partszegélyen lapult egy szikla alatt. A nap már közeledett a tenger színéhez;

Diaz tudta, hogy nemsokára indulnia kell. Meleg délután volt, fülledt szél fújt Guatemala felől. Guatemala messze volt most, mérhetetlenül messze, mint általában azok a helyek, melyeket talán már nem látunk viszont. „Én már nem vagyok Guatemalában, de Guatemala bennem van és nem múlik el többé belőlem" — állapította meg Diaz tárgyilagosan. A kaktuszra pillantott és elnevette magát. A zömök, tüskés növény öntudatosan, büszkén viselte a széles, fehér sombrerót. „Akárcsak egy fontos közéleti szereplő Guatemalában" — gondolta Diaz és várta, hogy a kaktusz zengő és ünnepélyes szónoklatba fogjon. A növény azonban gőgösen, rosszindulatúan hallgatott a kalap alatt. Diaz papírt és ceruzát kotort elő a zsebéből és írni kezdett.

— Nem tudom, elérem-e a szigetet. Az út hosszú és csónakom nem a legjobb. A tenger gyanúsan viselkedik és lehet, hogy hamarosan nyílt támadásba megy. Az idő is rossz mostanában, nagy a forróság és dúsan tenyésznek a bacillusok. Számolni kell a cápákkal is. Sokan vannak és váratlanul jelennek meg. Könnyen felboríthatják csónakomat és akkor nem tehetek egyebet, mint hogy barátságos arccal jó étvágyat kívánjak nekik. Lehet, hogy a gyengébb gyomrúak másnap majd rosszul érzik magukat, de ez már az ő bajuk lesz.

— Egyszóval, nem tudom, hogy elérem-e a szigetet. Megvallom, ezt nem is tartom nagyon fontosnak. A fontos dolgok ideje elmúlt, most a szenzációs események kora következik. Az igazán fontos dolgok nem ilyenkor történnek. A fontos dolgok nem hangosak és nem szerepelnek a lapok hasábjain. Feltűnés nélkül történnek a könyvtárban, a laboratóriumban, a hálószobában, a lépcsőházban, az autóbuszon, vagy a mezőn. Most úgynevezett történelmi időket élünk és a fontos dolgokból csak néhány emléket viszek magammal. A csónak fenekén már elhelyeztem úti könyvtáramat, mely három kötetből áll: 1. egy szociológiai

szakmunka, 2. egy régi guatemalai költő verseskönyve, 3. Thomas Mann európai író „Varázshegy" című regénye. Gondoltam, hogy magammal viszem egy másik európai írót, Marcel Proust regényét is, de ehhez legalább is egy vitorlás jacht kellene. Különben is: Proust túlságosan nehéz és lassú volna a cápáknak. Elég lesz ez a három könyv is. Ezenkívül néhány fényképet is magamhoz vettem. Palackot nem viszek, mert a tengerről már nem akarok üzenni.

— Tulajdonképpen már most sincs semmi mondanivalóm. Már mindent sokszor elmondtam, különösebb eredmény nélkül. Hosszú időn át mindig ugyanazt mondtam, mert mindig ugyanabban hittem. Még most is hiszek, de már nem beszélek. Vannak helyzetek, mikor a beszéd céltalanná válik és amellett fizikailag is megnehezítik azok, akik nem szívesen hallják. Ilyenkor jönnek divatba a máglyák és a méregpoharak. Giordano Bruno máglyára ment, Szokratész mérget ivott. Én nem vagyok mély és finom bölcselő, mint Bruno és Szokratész. Sohasem mondtam olyan nagyszabású dolgokat, mint ők, csak azt ismételtem makacsul, éveken át, hogy kétszer kettő az négy. Ezt a tanítást eleinte bűnös tévtannak nyilvánították. A felháborodás, amit szerény megállapításom kiváltott, további makacs kitartásra izgatott. Most már azonban ezen is túl vagyunk. Ma már, ha azt mondom, hogy kétszer kettő az négy, fölényesen nevetnek rajtam és csaknem elnézően jegyzik meg, hogy soha életükben nem hallottak ilyen képtelen ostobaságot. A máglyát és a méregpoharat még csak vállalnám, de nevetségessé válni nincs kedvem. Nem mintha bántana, hogy nevetnek rajtam, egyszerűen csak nem szeretem a hiábavaló dolgokat. Nincs kietlenebb érzés, mint fölöslegesnek lenni.

— Nem haragszom senkire — nem szeretem a nagyon szoros személyi kapcsolatokat, már pedig a harag ilyen. Az emberek iránt már csak egy mélyebb

indulatot érzek és ez a sajnálat. De ezt sem mindenki iránt. Csak a peonokat sajnálom, a szegényeket, akik a haciendákon kaucsukfákat csapolnak és a kávét szüretelik. Történelmet csinálhattak volna és ehelyett megelégedtek néhány csésze ingyen kávé ígéretével. Nem az ő hibájuk, ezért sajnálom őket. Önmagukban kellene hinniük, az erejükben, lehetőségeikben, a történelmi rendeltetésükben. Mindezt nem vették észre és most vakon mennek el a jövőjük mellett. Hisznek Alvareznek, a népbűvölőnek. Alvarez varázsló: bárányokká varázsolja a peonokat és közben elhiteti velük, hogy szabad, harcoló farkasok. Színvakká teszi őket, sugallatára összetévesztik a fehéret a feketével, a valódit a hamissal, az öklöt a tenyérrel. Peonok, guatemalai peonok, talán még nem késő: ne higgyetek Alvareznek!

— A nap hanyatlik, nemsokára indulnom kell. Három könyv és néhány fénykép: ez minden, amit magammal viszek. Nem sok, de talán ennyire sem lesz szükségem. Az út kimenetele nem nagyon érdekel — ami érdekelt, az nagyjából elmúlt. Szerettem volna mélyebb, őszintébb, szabadabb értelmet adni az életnek, a magaménak és a többiekének. Szerettem volna megérni, hogy a civilizáció többet jelentsen, mint kifogástalanul működő jégszekrényeket és modern mellékhelyiségeket. Amiért éltem, az most nem időszerű. Minden jel amellett szól, hogy hiába éltem. De azért, bevallom, voltak nagyon szép napjaim is. Az életnek vannak apró, jelentéktelen szépségei, melyek váratlanul napfényessé és örökemlékűvé tudnak tenni egy-egy „eseménytelen", „szürke" órát. Hála Istennek, akadtak ilyen óráim. Ezek természetesen kivételek voltak — talán azért is olyan szépek és felejthetetlenek. Az órák többsége, ha nem volt is rossz, többé-kevésbé kínos volt. Van egy érzésem, melytől nyilván sohasem fogok szabadulni. Ez az érzés ott van minden hangulatnak mélyén. Zavart, bizonytalan érzés, mintha elvesztettem volna valamit; mintha reggel elfelej-

tettem volna magamhoz venni valami döntően fontosat, ami nélkül nem teljes az élet. Sohasem jut eszembe, mi az: éppen ezért kínos ez az érzés. (Talán ez okozta, hogy emberi kapcsolataim sohasem voltak hiánytalanok. Valami alig észrevehető, finom zavar volt mindig a legfontosabb személyi kapcsolataimban is: mintha egy gépezet fogaskerekei nem kapaszkodnának egymásba egészen tökéletesen. Egy milliméternyi távolság maradt mindig a kerekek között. Nagy bajt azért nem okozott ez és most már úgyis mindegy.)

— Most már minden végtelenül egyszerű. A mély és finom problémák elültek, megoldatlanul. Egy maradt csupán, a fizikai fennmaradás kérdése, az alapvető létkérdés. Ez foglalkoztatja a növényeket és az állatokat is, az egysejtűektől a pálmákig és az emberszabású majmokig. Az embert az különbözteti meg a növényektől és az állatoktól, hogy egyéb problémái is vannak. De most, mint már megjegyeztem, történelmi időket élünk és ez a különbség ilyenkor megszűnik. Ilyenkor nem az a kérdés: embernek lenni, hanem egyszerűen csak lenni. Megvallom, hogy ez a kérdés, ebben a fogalmazásban, számomra egy kissé unalmas. Nem érzek semmi heves vágyat, hogy úgynevezett érdekeimet képviseljem. Érdemes cápákkal veszekedni? Én egy kissé, hogy úgy mondjam, halszagúnak találom ezt az életcélt. No, mindegy, azért megkísérlem.

Mikor Diaz idáig jutott, enyhén unni kezdte a levélírást. Mindig rossz levélíró volt és most is elhatározta, hogy abbahagyja. Egy ideig még gondolkozott valami hatásos befejezésen, aztán legyintett, eldobta a ceruzáját és a kéziratot feltűzte a méltatlankodó kaktusz egyik tüskéjére. Azután felvette sombreróját, a vízre tolta a csónakot és mikor a nap elérte a tenger színét, vállat vont és elindult a sziget felé.

Augusztus 13

Nagy vizek és nagy zenék hullámainak örök spiráljai futnak egymásba, sok színárnyalatban, a fehértől a sötétkékig. Tengerek és szimfóniák végtelen mozgása, szín-hullámok észrevehetetlen átmenetei. Ismeretlen és láthatatlan partok, elmerült határvonalak. Casals még játszik valahol, okos és bátor latin arca a hangszer fölé hajlik a félhomályban, szemét félig lehúnyja, álmodik, harmonikusan és öntudatosan. Írók írnak, lázasan, mohón, nagy köteteket, amíg még nem késő. Páfrányok nőnek, sások, nádak, de havasi gyopárok is és szúrós, illatos, hűvös fenyőfák. Tölgyfák és tujafák, pálmák és akasztófák is nőnek. Új akasztófákat ácsolnak verejtékező emberek és régieket hoznak rendbe. Gleccserek csillognak, néma norvég parasztok mennek a fjord partján a zöldesszürke csendben. A kép közepén, sűrű, egyenletes sorokban statisztikák. A számsorok között és mögött, halványan, de mégis kivehetően, gyárak, mozijegyek, luxusautók, holttestek, csekkönyvek, lyukas cipők, cilinderek és baktériumok. És fölöttük és alattuk és rajtuk keresztül mindenütt a nagy vizek és nagy zenék hullámai, az Idő hullámai, fehéren, szürkén, kéken, halványan, fényesen, sötéten. Államférfiak beszélnek, szájukból tekervényes szalagok kígyóznak hosszú, bonyolult jelszavakkal. A szöveg teljesen olvashatatlan és a szalagok egymásbagabalyodnak, mint részeg óriáskígyók. Egy fejkendős, rongyos asszony botladozik közöttük, meztelen, sovány gyerekkel a karján. A gyerek arca olyan, mint a macskamúmiáké a British Museumban, ferde szemeiből üresség és céltalanság néz a szalagokra, melyek az anya testére kúsznak. Egy csonka márványszobor letört karjai tehetetlenül hevernek a porban, mint titokzatos bűnjelek. Paul Valéry tartózkodóan ül íróasztalánál, kissé vállatvon, mintha azt mondaná: „Nem tehetek róla, én előre megmondtam." Egy revűszínpadon millió fejnélküli hangya jár körbe-körbe, ünnepélyes menetben,

méltóságteljesen, kérlelhetetlenül. Dübörögve és öntudatosan mennek szakadatlanul a feldíszített hangyaboly körül és ezt a dalt éneklik:

„Nincs fejünk, nincs fejünk,
És ez jó nekünk!"

Alabástrom szfinxek nézik őket a távolból, a szfinxek lábánál exotikus prostituáltak mosolyognak. A kép két szélén, már egészen közel a kerethez, indiai leprások rázzák öklüket és krokodilusok vicsorognak. Az Olymposzon, szokott helyén, Zeusz ül zsakettben, töltőtollal a kezében. „Majd találunk valami formulát" — írja egy papyrusztekercsre. A tudományos intézetek még tökéletesen működnek. Sokezer fehérköpenyes ember dolgozik szótlanul. Egy félhomályos szobában lejátszott gramofónlemez kering. Elfelejtették levenni, kering, kering, pedig a szobában már rég nincs senki. Fecskék repülnek nagyon magasan, könnyedén, gondtalanul. Légiesen cikáznak, mint a hangok, vagy a fényjelek. Áruhás emberek beosonnak a múzeumokba, tintával szakállt festenek Botticelli Venus-ára és kalapáccsal szétverik Rodin Gondolkodó-jának fejét. Mások eljátsszák Rembrandt „Anatómiá"-jának paródiáját és élő embereket boncolnak.

Nagy vizek és nagy zenék hullámai mozognak örök egyformán. Nyúlós sár feketéllik, harmat csillog, hó esik, szikrázó öblök partján meztelen testeket pirít a nap. Apró csigák figyelnek kinyujtott szemekkel. Egy tömeglakásban razzia van, pisztolycsövek és zseblámpák világítanak. Goethe és Platón romjain vadonatúj nyomdák épültek és röpiratokat ontanak. A kötéltáncos megáll az ingó zsinór közepén, körülnéz és nem tudja, érdemes-e még végigmenni. Ezüst pisztráng száguld a hegyipatak üvegtiszta vizében; valamivel messzebb, nagy kövek alatt, szelíden álmodnak a viperák. A hidak még a helyükön vannak, általában mindenütt teljes a rend. De azért itt-ott már vérfoltok észlelhetők és a külsérelmi nyomok félreismerhetetlenek. „Kire gyanak-

szik?" — kérdezi a detektívfőnök feszülten. Charlie Chan, a sárga detektív, szótlanul vizsgálja az ujjlenyomatokat, mosolyogva bólint, visszaadja a nagyítóüveget, már mindent tud, de még nem árulhatja el és csak ennyit mond halkan: „Thank you so much."

Augusztus 20

„Élj veszedelmesen!" — követelte Nietzsche. Büszke és bátor kiáltására akkor nem támadt visszhang. Körülötte a XIX. század második fele terült el, lomhán, kényelmesen, áporodottan. Európa túlnyomó részében jóllakottan, problémátlanul nyujtózkodott a nyárspolgárdemokrácia. Pofaszakállas urak és strucctollas hölgyek üdültek előírásszerű erényeikben és titkos, de unalmas kis bűneikben. Hátul, a félhomályban, éhes munkások termelték összeszorított foggal a polgári erények és bűnök anyagi alapját. „Élj veszedelmesen!" — kiáltotta szenvedélyesen Nietzsche a svájci hegyekben, a fenyvesek között. Senki sem követte felhívását: a polgárok semmitől sem rettegtek úgy, mint a veszélytől, a munkások napja pedig még nem jött el.

Ma gyakran idézik Nietzsche nagy parancsolatát. Különösképpen a divatos „totális" mozgalmak hívei idézik a leggyakrabban. Hogyan fedezték fel ezt a szuggesztív mondatot? — nehéz kinyomozni. Annyi bizonyos, hogy felfedezték és sűrűn használják. Vajjon mit szólna Nietzsche, ha látná mai idézőit?

Hagyjuk nyitva ezt a kérdést. Sokkal fontosabb ennél egy másik. Csakugyan veszedelmesen élnek ma az emberek? Azok, akik ezt az életmódot hirdetik, még látszólag sem élnek veszélyesen, inkább ők veszélyeztetnek másokat. De nem követik, mert nem is követhetik a nietzschei elvet a többiek sem: azok, akiknek puszta léte ma minden pillanatban kockán forog. Soha sem élt át olyan veszélyes időket Európa és az európai ember, (sőt az ázsiai is) mint ma. A névtelen kisembert is állandó, soha nem hallott veszélyek veszik körül. Nem szőhet terveket, nem gondolhat a jövő hétre, sőt még a holnapra sem. Helyzete minden percben gyökeresen megváltozhat, fizikai léte minden pillanatban

megsemmisülhet. Nietzsche sohasem álmodott ilyen intenzív veszélyekről. És a mai átlagember mégsem él veszedelmesen. Csak veszélyben él. Ez pedig döntő különbség.

Mert csak az él veszedelmesen, aki a maga életét és a maga veszélyeit éli. Aki vállalja a küzdelmek minden lehetőségét, aki szabad elhatározással vállal kockázatokat. A veszedelmes élet elszakadással, kivonulással kezdődik, különvéleménnyel, bálványrombolással. A veszedelmes élet a mai „totalizmus" szöges ellentéte. Ez az irányzat csodálatos segítség a gondolkozni, sőt érezni sem tudó gyámoltalanok számára. Azt jelenti számukra, amit a „vastüdő", a modern orvosi csoda a gyermekparalízis áldozatai számára; de végzetes hatással lehet az egészségesekre. Kilépni a vastüdőből, a magunk tüdejével lélegzeni: így kezdődik a veszedelmes élet. Ma csak nagyon kevesen tehetik ezt, mert a totalizmus vastüdejéből alig lehet kilépni. Vasrácsai vannak és drótsövényei. Tehetetlenül kell bevárni benne a veszélyt.

A mai emberek legnagyobb része teljes kiszolgáltatottságban várja az eseményeket. Nem szólhat bele semmibe, nem dönthet semmiről. Amellett még naphosszat azt kell hallgatnia, hogy ez így jó neki, ez szolgálja a legjobban az érdekeit. Róla van szó, az életéről, de az egész ügy mégsem „tartozik rá". Úgy várja az eseményeket, mint a négy kínai fogoly a tiencini börtönben. De azokkal legalább nem akarják elhitetni, hogy minden ő érettük, az ő nevükben történik.

Nietzsche már harminckilenc éve halott, nyugodtan, kockázat nélkül lehet rá hivatkozni. Élőkre is lehet hivatkozni: a munkásokra, a parasztokra, a kisemberekre. Saját maguk ellen lehet rájuk hivatkozni, nem tudnak ellentmondani, mert nyakig benne vannak a vastüdőben. Nem szenvedtek gyermekbénulásban, mégis belekerültek. Éppen azért kerültek bele, mert egészséges volt az idegrendszerük és a tüdejük: félő volt, hogy nagyon erőteljesen találnak majd lélekzetet venni; félő volt, hogy veszedelmesen akarnak élni. Most biztos

helyen feküsznek és egyrészük sajnos, már megszokta, sőt megszerette ezt az állapotot. Másrészük tiltakozna, de nem tud. Gyülnek, sokasodnak a veszélyek és ők várják, hogy mi lesz. Nem tehetnek semmit, mert e veszélyek nem az ő veszélyeik. Nem ők választották, nem ők vállalták, nem ők hívták ki ezeket a veszélyeket. Készen kapták őket és szerepük csak ennyi: tudomásul venni a történendőket. Aggódva figyelnek előre, míg a vastüdő szabályosan és ellentmondást nem tűrő ritmusban mozgatja mellkasukat.

Augusztus 31

A chartresi székesegyház és a párizsi Sainte Chapelle gótikus ablakai már bombabiztos helyen pihennek, színes üvegábráikon egyelőre nem csillog sem a napfény, sem a nézők tekintete. A londoni British Museumból, a National Galleryből és a Tate-ből is elköltözött már a képek és szobrok jórésze: az archaikus Apollók és Van Gogh híres csendélete, a „Sárga szék" minden stiláris és kronológiai rendszer nélkül rejtőznek valamilyen oduban. Valószínű, hogy Európa számos más múzeumaiból is biztosabb helyekre emigráltak a műkincsek. A Prado festményei még vissza sem tértek Madridba genfi számüzetésükből és máris rengeteg követőjük akadt a kultúra különféle központjaiban. Az egyetemes, mindent felölelő veszélyek korát éljük, a régi érdemek nem mentesítenek és nem védenek senkit, Praxitelész-nek és Rodin-nek, Lionardo-nak és Degas-nak is menekülnie kell. És nagy kérdés, hogy sikerül-e valamennyiüknek túlélniük az elkövetkező idők megpróbáltatásait.

Az irodalom helyzete jobb és megnyugtatóbb. Könyvtárak ezreit pusztíthatja el bomba és tűzvész: a szöveg azért valahol mégis csak megmarad. Sok mindent el lehet venni az emberiségtől, meg lehet fosztani mindentől, ami életét értelmessé és érdemessé tette.

Csak egyet nem lehet most már kiirtani: a szöveget. A szavak megmaradnak, az emberiség legszebb és legokosabb mondatai többé már nem veszhetnek el. Lehet, hogy évekig, évtizedekig nem akad senki, aki elolvassa vagy megértse őket, lehet, hogy évszázadokon át értelmetlenül merednek majd rájuk az új barbárság fiai — de ez nem nagy baj. Az a fontos, hogy megmaradnak számos példányban, olvasható állapotban. Előbb-utóbb megint csak akadnak majd olvasóik. A görögök és a rómaiak, akik már átéltek néhány ilyen nehéz korszakot, majd megvigasztalják Goethét és Dosztojevszkijt, megnyugtatják őket, hogy az átmeneti barbárság nem szokott sokáig tartani, mindössze néhány röpke évszázadig.

De azért ne higyjük, hogy az emberiség örök, nagy szavait nem éri bántódás a kultúra nagy kataklizmájában. A barbárság ma már nem olyan csiszolatlanul egyszerű, mint például a népvándorlás korában. A legmodernebb, leghatásosabb közlési eszközök állanak szolgálatában: a rádió, a mozi, a televízió — nem is szólva a már szinte patinás könyvnyomtatásról és a sajtóról. Csodálatos sebességgel és pontossággal rohanja meg a korszerű barbárság a koponyák százmillióit. Percről-percre tökéletesednek a nagyszerű technikai eszközök, melyek a leggyorsabban és legbiztosabban röpítik szét a legbárgyúbb közhelyeket és a legvaskosabb hazugságokat. A világ legjobb gépei terjesztik a világ legsilányabb szövegét.

És itt következik be a szavak tragikomédiája, itt gyalázza meg a barbárság a kultúra szent szövegeit, úgy mint ahogy a népvándorláskorabeli törzsek istállókat építettek a görög és római templomok széthullott kockáiból. A barbár szöveg tudniillik abból a szóanyagból készül, amit a gondolat és az írás legnagyobb mesterei építettek és tökéletesítettek az értelem hajnala óta. A „lesüllyedt kultúrjavak" elmélete nemcsak azokra az elfelejtett költői művekre vonatkozik, melyek évszázadok mulva, kissé elváltozott formában „népdalok"-ként

kerülnek ismét forgalomba. Napjaink politikai irodalma és retorikája is „lesüllyedt kultúrjavakkal" van tele. A mai beszédek, jegyzékek, viták és hivatalos jelentések szövege tele van olyan szavakkal, hasonlatokkal és fordulatokkal, melyeket Európa legjobb gondolkozói és írói teremtettek legjobb pillanataikban. Csupa elmosódott, elkoptatott, eltorzított idézet a világirodalom örök szövegeiből. Irodalomtörténészek és filológusok feladata volna kimutatni, hogy egy mai rádióbeszédben, röpiratban vagy diplomáciai jegyzékben hány olyan kifejezés van, melyet Platón, Dante, Shakespeare vagy Schopenhauer alkotott. Évtizedeken, évszázadokon, évezredeken át őrizték, fejlesztették és csiszolták e szavakat és fordulatokat a „logosz" legnagyobb mesterei, csak azért, hogy azután a huszadik század politikusai esetlen kézzel beleépítsék őket kétségbeejtő szövegeikbe. Soha ilyen rossz prózával nem traktálták még a világot, mint most — a népvándorláskorabeli istállóépítők nem gyalázták meg annyira az antik templomköveket, mint a mai európai közügyek szöveggyártói a világirodalom legjobb gondolatait és mondatait. E siralmas próza tisztátalan árvízként önti el az agyak százmillióit: többek között ezért sem fogják az emberek most egy ideig megérteni az igazi, az értékes, az eredeti szövegeket. Sajnos, a szó számára nincs bombabiztos fedezék, a mondatot nem lehet óvórendszabályokkal megvédeni a vandálságtól. A szöveg is szenved, szennyeződik és roncsolódik, épúgy, sőt talán még súlyosabban, mint a kép vagy a szobor. Ijesztő sebeket kap, de azért elpusztítani mégsem lehet. Eldugott könyvespolcok mélyéről egyszer majd megint előkerül fiatalon, tisztán, sértetlenül és diadalmasan.

Szeptember 4

Délután öt órakor ingerült zápor verte a házakat és az ucca kövezetét. Egy külföldi kolléga, aki mellettem ült az asztalnál, elővette óráját. „Ca y est, cette fois"

— mondta halkan. „Ca y est, cette fois" — ismételték magukban mások is ezt a nehezen fordítható, tömör mondatot, mely élesen és félreérthetetlenül közölte, hogy „most az egyszer csakugyan bekövetkezett". Az eső sértődötten, szinte gyűlölködően vert mindent, amit ért. Már délelőtt is gyanús volt az idő, vasárnap délelőtt tizenegykor, mikor egy közismerten szenvedélytelen angol hang szenvedélyesre fordult és egyszer majdnem elcsuklott a rádióban. Később már vezényszavak szóltak meg Európa tájain, vezényszavak André Gide, Aldous Huxley és Thomas Mann nyelvén, de ez már nem hallatszott a rádióban. Látszólag semmi sem változott: a fák levelei úgy zizegtek az esőben, mint máskor, a házakban felvonógépek közlekedtek símán és zökkenésnélkül és bizonyára akadt valahol költő, aki egy pillanatra lehúnyta szemét és egy rímen gondolkozott. De a vonatok már nem mentek át számos országhatáron, a telefon sem kapcsolt néhány fontosabb nagyváros között: a mindennapi civilizált életnek ezek az alapvető szervei kihagytak. Rendes működésüket észre sem szoktuk venni, csak akkor figyelünk fel rájuk, ha baj van velük, egy kissé úgy, mint a szívre vagy a májra.

1939 szeptember 3 — ismételtem magamban e dátumot, mely szürkén és ártalmatlanul hangzott még, de azután történelmi csengést kezdett kapni, ahogy múltak az órák. 1939 szeptember 3: nemsokára már úgy beszélnek majd e napról, mint valami fontos határkőről az emberiség életében. „Ha jól emlékszem, még 1939 szeptember 3. előtt találkoztam X-szel" — mondja majd valaki néhány év mulva. Esetleg úgy mondja: „Igen, még békében történt, szeptember előtt." Száz év mulva egy tanár szigorúan kérdezi majd: „Nem készült? Nem tudja mi történt 1939 szeptember 3-án?" Magam sem készültem, meg kell vallanom. Nem tudom egészen pontosan, mi történt tegnap. Nem tudom, hogy egy régi világ halt-e meg, vagy egy új született. Nem tudom, hogy érvényes-e még mindaz, amiben 1939 szeptember 3. előtt sokan hittünk, nem tudom, hogy megértjük-e

egymást valaha azokkal, akik most anyjuk oldalán tipegnek gyanútlanul és akikből egyszer majd „háború-utáni nemzedék" és „mai ifjúság" lesz. Emlékszem: huszonöt évvel ezelőtt kissé dermedt kíváncsisággal és elemista jóhiszeműséggel figyeltem az izgatott és titokzatos lapcímeket és beszélgetéseket. Nem tudtam pontosan, mi történik körülöttem. Később „háborúutáni ifjúság" lett belőlem egy időre.

Aztán elmult az ifjúság és később elmult a „háborúutániság" is. Azt hiszem, nagyjából minden lényeges elmult: az úgynevezett „legszebb évek" gyorsan, bizonytalanul és eredménytelenül gurultak el két történelmi dátum között. Most már nagyjából mindegy, — gondoltam 1939 szeptember 3-án délután az esőben. Haza akartam menni a könyvekhez, de éreztem, hogy felesleges, mert egyelőre a könyvek is érvénytelenek. A könyvek magyaráznak és most hosszú időre időszerűtlen minden magyarázat, mert a tények korszaka kezdődött el 1939 szeptember 3-án. A tények most keményen zuhognak a világra, kíméletlenül és elháríthatatlanul, mint az eső a kövezetre. Meg kell szokni ezt; egyelőre tények között kell élnünk, magyarázat és értelmezés nélkül. Európa egyelőre nem táj, nem környezet, hanem egyszerűen csak terep.

Este az emberek visszavonultak szobáikba, a rádiót figyelték, fázósan lefeküdtek és számot vetettek azzal, ami eddig az életük volt. Így telt el az első nap.

Szeptember 7

„Midőn az est e lágyan takaró
fekete, sima bársonytakaró,
melyet terít egy óriási dajka,
a fáradt földet lassan eltakarja."
(Babits Mihály: Esti kérdés)

Budapest partjai derűsen, tisztán és megnyugtatóan ragyognak az éjszakában, de Európa túlnyomó

része sötét ilyenkor. Angol, francia, német és lengyel városok fölött nehéz és áthatolhatatlan rétegekben honol a homály. Hogy alszik Európa a fénytelen éjszakákon? Hogy alszik Európa, melyet gyanús tengerek mosnak és ősi sötétség burkol?

A történelem csecsemőkora óta mindig a sötétségtől félt az ember. Tűz mellett aludt, az védte az erdő vadjaitól. Később lámpákat gyujtott a városok uccáin a fejlettebb és korszerűbb veszélyek ellen. Most le kellett mondania erről az örök, ösztönös védelemről és szövetséget kellett kötnie az évezredes ellenséggel: a sötéttel. Feszültség tölti meg ezt a sötétséget Európa felett, attól a perctől kezdve, hogy ráterül a „fekete, síma bársonytakaró". Európa megfeszített idegekkel hallgat a mély fekete anyagban és nehezen lélekzik. Sok millió ágyon sokáig nyugtalanul forognak az emberek és távoli neszekre figyelnek.

Az órák ütését hallgatják és úgy érzik, egyedül vannak. Millió és millió európai fekszik házakba és szobákba zsúfoltan és mégis mindegyik egyedül van. A sötétség a magányt jelenti, az ősi, elszigetelt magányt, a primitív törzsember magányát, a szorongó csecsemő magányát. A sötétség bezár a személyiség cellájába, melyből nincs kiút. A világ, de még a szomszédos bútordarab is elsüllyed a semmibe; az ember egyedül van és testének határain túl már a végtelenség kezdődik, hideg és kísérteties veszélyeivel. Egyes afrikai törzsek hite szerint a sötétség beálltával földrajzi változás is történik, más országba mennek át, a nappali táj nem azonos az éjszakaival.

Ilyen érzése lehet most esténként sok európainak. Aki lefekszik: elutazik. A „jóéjszakát" annyi, mint „szerencsés utat". Az európai ember Európát leveti és az ágy szélén hagyja a ruháival. A lámpa kattan és Afrika elkezdődik. Odakint az őserdő millió izgalma lappang. Hangok hallatszanak és a halál elszabadultan portyázik valahol.

Budapest erős és szelíd fényeiben nehéz élethűen elképzelni ezt az intenzív és nyomasztó európai sötétséget. Az is lehet, hogy odaát a sötétben az éjszaka Afrika-utazói már nehezen tudják elképzelni a mi tiszta és nyugodt fényeinket, pedig csak néhány nap óta változott meg az életük. Semmitől sem lehet oly gyorsan elidegenedni, mint a fénytől, semmi sem mérgez olyan alaposan és gyökeresen, mint a homály. Európa meg fogja szokni ezeket az éjszakákat — talán ez a legszomorúbb az egészben.

Nemsokára majd elfelejti, hogyan kell meggyujtani a lámpát az éjjeliszekrényen. Elfelejti a varázsigét, mely a fekete sűrűségből visszaránthatná a világosság területére. Elfelejti talán majd azt is, hogy valamikor símán végigaludta a civilizált és szelídített éjszakákat. Nem is folytatja majd az „Esti kérdés"-t, nem kérdezi, hogy „miért a dombok és miért a lombok?", nem kérdez semmit, nem kíváncsi semmire, csak elnyúlik a sötétben és tompa kábulatban, nehéz lélekzettel várja a reggelt.

Szeptember 12

Mikor utoljára léptem be a londoni állatkert hüllőházának titokzatos, kék-zöld fényei közé, Európa már nem volt messze a háborútól. London járókelői mind feszültebben figyelték a parkokban az óvóhelyek építését és a néma rikkancsok nyakában izgalmakat hirdettek az ujságplakátok. Az óriási város higgadt volt, mint mindig, szótlanul és határozottan készült a veszélyre. Sokat ültem a nagy parkok zöldjében, ujságokkal a kezemben.

Ha a feszültség már nagy volt, elmentem az állatkertbe. Megnéztem a pandát, a fekete-fehér foltos tibeti óriás mackót, az angol gyerekek kedvencét. Sokat időztem a pingvineknél, melyek komolyan álldogáltak fekete

frakkban, szelíd fehér pocakkal és halkan és bölcsen vitatták meg a helyzetet. Felkerestem az orangutangokat, a gorillákat, a csimpánzokat, eltűnődtem a fejlődés furcsa játékán és felvetettem a kérdést, hogy jobb-e így nekem? Üldögéltem a szelíd oroszlánokkal szemben egy padon, melyet egy kis emléktábla szövege szerint egy Robertson nevű úr alapított barátjának, Jacknek emlékére, aki tizenkét évig élte a ketrecben a nyugateurópai oroszlánok eseménytelen életét. Végül a hüllőkhöz mentem, misztikus házukba, a csend és a mozdulatlanság házába, a zavartalan, fülledt béke otthonába. Sokáig néztem a nehéz nevű kígyókat és gyíkokat. Egyesek visszanéztek köveik és páfrányaik közül, félig hunyt, ferde szemmel. Az óriáskígyót különösen szerettem.

Nem osztozom a legtöbb ember kígyó-iszonyában, csodálatosan szépnek találom a kígyók ősi egyszerű vonalát és lassú, izmos hullámzását. Az óriáskígyó egyszer sétára indult hatalmas tartályában. Lassan, végtelenül lassan hömpölygött előre, mint valami természeti folyamat. Feje már rég a célhoz érve pihent, amikor a farka elindult. Hipnotikus erővel hatott a lassúsága, a kényelemszeretete. Lomha hullámai meggyőzően hirdették, hogy semmi sem sürgős. És ezt az állatot irtották ki a háború első hetében. Álmatag ázsiai óriás volt, semmi köze sem volt Európához és az európai konfliktusokhoz. Biztosan tudom, hogy nem voltak területi igényei és még a presztizs-szempontokat is megvetette.

Egyszer egy hónapban ebédelt, azután harminc napig emésztett a melegben. Mi köze volt a háborúhoz, melynek ő lett egyik első áldozata? És mi köze volt hozzá a többi hüllőnek, a vén krokodilusoknak, melyek óránként pislantottak egyet keleties szemükkel; a csörgőkígyóknak, melyek már régen lemondtak a csörgésről és a kobráknak, melyek csak akkor mérgeznek, ha nagyon éhesek és akkor sem tömegeket?

A kérdésekre nincs felelet. Épúgy azt is kérdezhetném, hogy kivégzése után mennyi idővel vette észre a lassú óriáskígyó, hogy már nem él? Az ilyen kérdések

természetesen feleslegesek és valljuk meg, fontosabb kérdésekre sem találunk e napokban feleletet. Egy bizonyos: Julian Huxleynak, a londoni állatkert nagy, tudós igazgatójának fájhatott a legjobban, hogy közbiztonsági okokból ki kellett irtania hüllőit. A londoni a világnak nemcsak leggazdagabb, hanem leghumánusabb állatkertje is. Ott tették meg mindig a legtöbbet azért, hogy a fogoly állatok jól érezzék magukat.

Tragikus véletlen, hogy éppen ott történtek az első preventív állatkivégzések. Kevesen írtak még alá halálos ítéletet több vonakodással, mint Julian Huxley. Fivére, Aldous Huxley, talán egyszer majd finom és fanyar szatírát ír erről a szomorú helyzetről. Addig is emlékezzünk meg szeretettel a kiirtott kígyókról. Nem illik hozzájuk annyi pátosz, mint az oroszlánhoz, de egyszer talán ők is kapnak majd egy kis emléktáblát a Zoo egy padján.

Szeptember 26

Mostanában sokszor eszembejut egyetlen mély és átható emlékem, mely a régi világháborúhoz fűződik és ilyenkor, huszonegynéhány év távolságán át is elfog a szégyen és a tehetetlenség érzése. Olyankor érezzük ezt, amikor a régi élmény még mindig a pillanat frisseségével hat, mikor még mindig jelen van, közvetlen közel hozzánk a lélek földrajzában, de mégis oly mérhetetlenül távol, hogy már nem változtathatunk, nem javíthatunk rajta, hanem úgy kell elviselnünk, ahogy ama döntő pillanatban történt, úgy kell tovább hordoznunk egész életünkön át.

A téren történt, ahová játszani jártam minden délután. A tér, helyesebben a park, külön világ volt, a maga végtelen zöld távlataival és bonyolult, vadregényes útvesztőivel. A háború valahol valószínűtlen messzeségben zakatolt és zaja nemigen hallatszott a

térre: legalább is a magam elemista akusztikájával alig volt kivehető. Természetesen tudtam, hogy háború van, hallottam, sőt néha olvastam is a hadihireket, kíváncsi részvéttel néztem a sebesült katonákat és néha sorbaálltam a közeli fűszerüzlet előtt. De mindez kissé távoli és elméleti volt: a háború még nem vált személyes élménnyé, egészen addig a koraőszi napig.

Akkor hűvös volt már, lehullott vadgesztenyék hevertek a kavicsos utakon és kevesen jártak a téren. Magányosan játszottam, gondolatok és izgalmak nélkül, kényelmesen és kissé szórakozottan. Nem messze egy virágágyon orosz hadifoglyok dolgoztak, barna tányérsapkás fejük alázatosan hajolt a föld felé. Én a sima, fényes vadgesztenyéket szedegettem fel a fűből, kivettem őket felhasadt, tüskés burkukból és teleraktam velük a zsebemet. Később eluntam a gyüjtögetést és hajigálni kezdtem a kerek, kemény gyümölcsöket. Távoli fák, és elérhetetlen madarak felé dobáltam őket, célzás nélkül, könnyedén, nem is azért, hogy találjak, hanem pusztán a mozdulat örömeért. Teljesen elfelejtettem, hogy emberek is vannak a parkban és ez csak akkor jutott ismét eszembe, mikor egyik gesztenyém teljes lendülettel eltalálta egy orosz fejét.

Dermedten álltam a kavicsos úton. A fogoly fájdalmasan kapott fejéhez, kiegyenesedett, megfordult és szemrehányóan nézett rám. Lehet, hogy rövid pillantása nem is volt szemrehányó, csak szomorú. Mindegy — én sohasem felejtem el. Arcom kipirult a szégyentől· láttam, hogy azt hiszi, szándékosan tettem. Láttam, hogy azt hiszi: visszaéltem a helyzetével és kényelmesen, veszélytelenül bántani akartam a fogoly ellenséget. Égő arccal néztem rá vissza, messze volt tőlem, nem tudtam oroszul, nem volt rá semmi mód, hogy megmagyarázzam neki, mi történt.

Az őszi park álmatag és felelőtlen hangulatának vége volt: kínlódva és felnőtten álltam szemben az orosszal és ekkor éreztem először életemben, hogy fele-

lős vagyok valamiért. Tudtam, hogy ártatlan vagyok, ismertem szándékaim jóságát, de tudtam azt is, hogy mindez nem számít és felelős vagyok valamiért, amit nem akartam. És végül tudtam azt is, hogy nem oszlathatom el a félreértést, mert a döntő félreértéseket nem lehet kimagyarázni. Sem azelőtt, sem soha azután nem fűzött még ilyen intenzív kapcsolat idegen emberhez — talán abban a döntő, mondhatnám történelmi pillanatban tanultam meg, hogy milyen reménytelen minden emberi kapcsolat.

A fogoly csak néhány pillanatig nézett rám szomorúan és szótlanul, azután ismét a föld felé hajolt és folytatta munkáját. Én lassan, nagyon lassan kifelé indultam a parkból és öntudatlan, gépies mozdulatokkal kiszórtam zsebemből a gesztenyéket.

Október 1

Az angol képviselők — mint egy távirat jelenti — egyre fokozódó derültséggel hallgatták a parlamentben a háborús adóemelés egyes számadatait. Mennél valószínűtlenebb új számok jöttek, annál nagyobb volt a nevetés. Minden font jövedelem után hét és fél shilling adót kell fizetni az eddigi öt shilling helyett; a törvényhozók úgy nevettek ezen, mint valami furcsa adomán; aztán természetesen megszavazták. A nevetés nem volt gúnyos, sőt ellenkezőleg. Nem jelentett mást, mint az angolok ösztönös humorérzékét minden iránt, ami valószínűtlen, ami abszurd.

Az angolszász humorérzék más mint a kontinentális, az angol „humour" nem egészen olyan, mint a középeurópai humor. Azt hiszem, ez a humour különbözteti meg az angolszászokat a világ többi fajtájától. Vannak, akik naivnak találják és nem tudnak nevetni azon, ami az angolokban ellenállhatatlan derűt kelt. Adóemelésen például a legkevesebben tudnak nevetni. Az ango-

lok viszont mindenen tudnak nevetni, ami túlnő a valószínűség határain. Csodálatosan fejlett érzékük van az abszurditás iránt — nálunk csak Karinthynak volt ehhez hasonló humora. Nem véletlen, hogy éppen a brit Leacock volt az, aki ugyanolyan groteszk irodalmi torzképeket írt, mint Karinthy az „Így írtok ti"-ben, úgyhogy Karinthynak semmit sem kellett a magáéból hozzáadnia, amikor a Leacock-paródiákat fordította. Az sem véletlen, hogy éppen az angoloknál vannak nagy hagyományai a halandzsa-költészetnek: a rengeteg négysoros limerick-ben és a különböző nonsense-songokban kesztyűk lovagolnak, diótörők vitatkoznak és öregurak szakállában madarak fészkelnek, úgy mint később az amerikai Disney rajzfilmjeiben. Lelkesen és önfeledten tudnak nevetni mindenen, ami furcsa és szokatlan. Az angol képviselők, miközben egyre magasabb számokat olvasott fel az előadó, talán arra a híres filmjelenetre gondoltak, melyben percről percre többen lépnek be egy feltűnően szűk hajókabinba. Amikor mindenki azt hiszi, hogy most már egy tűnek sem volna helye, még mindig bejön egy-egy nagyon kövér ember és még mindig elférnek. Nem vagyok angol, de megvallom, sohasem láttam ennél komikusabb filmjelenetet. Ilyen hatással lehettek az új adók az alsóház tagjaira.

És ezen az sem változtatott, hogy nemcsak szemlélői, hanem egyben szenvedő alanyai is voltak a példátlanul humoros adóemelésnek. Az angol humorérzék nem ismer kivételt és önzést: az angolok csodálatos őszinteséggel tudnak a saját bajukon nevetni. Önmagukban is élesen látják a komikumot és nincs olyan válságos és tragikus helyzet, melyet százszázalékos komorsággal fogadnának. Samuel Pepys, a 17. század híres memoárírója elmondja, hogy egy reggel megnézte egy ismert államférfi kivégzését. „Olyan derűs volt, — írja az elítéltről — amilyen csak lehetett ebben a kínos helyzetben." Sok angol volt már nagyon sok kínos helyzetben a történelem folyamán és mindig igyekeztek

oly derűsek maradni, amilyenek az adott helyzetben csak lehettek. Ez nem egészen az, amit Közép-Európában akasztófahumornak neveznek, hanem valami sokkal könnyebb, naivabb és egészségesebb. Bizonyos szemszögből nézve minden helyzet humoros, — de néha gyermeknek, vagy angolszásznak kell lenni ahhoz, hogy ezt felismerjük.

Ez az angol humour válságos időkben nélkülözhetetlen. Sok mindent megkönnyít, többek közt az adóemelés elviselését. Békeidőben még az autobusz- és földalattiutazást is megkönnyíti a forgalmas órákban. Ha két angol véletlenül egymás lábára lép, vagy egymás oldalába könyököl a földalatti zsúfolt lejáratában, a humour simítja el az ügyet. Nálunk már régen pofozkodnának, mikor ők még mindig nevetnek az eseten. Bizonyos, hogy a háború sok megpróbáltatását is humorosan fogják fel. Bizonyos, hogy az elsötétítésen is tudnak nevetni, bizonyos, hogy kómikusnak találják a szűk óvóhelyek viszontagságait, az élelmiszerkorlátozásokat, a kényelem ezernyi kisebb-nagyobb hiányosságát. Humorukat megőrizték a legutóbbi háború pergőtüzében és valószínű, hogy most sem fogják elveszíteni. Ez a humor talán nem olyan mély és szellemes, mint amilyennel néha más nemzeteknél találkozhatunk, de sokkal biztosabb és általánosabb. Mindenütt megtalálni, mindenkinél, minden társadalmi rétegben és minden életkorban. Az „angol hidegvér" abban a formájában, ahogy a kontinentális irodalomban egyideig szerepelt, túlzás. Az angolok egyáltalában nem olyan hidegvérűek, mint amilyennek látszanak, viszont sokkal több humoruk van, mint amennyit első pillantásra mutatnak. Ezt bizonyítja a legutóbbi alsóházi derültség is. El lehet képzelni más országokban képviselőket, akik a súlyos helyzetre való tekintettel szomorúan, de önfeláldozóan szavazzák meg az adóemelést, elképzelhetünk olyan honatyákat is, akik fanatikus elszántsággal, az odaadás extázisában ünneplik az összes pótadókat — de olyan

parlament, mely nevetve szavazza meg az adósrófot, csak angolszász földön fordulhat elő. És tévednek azok, akik könnyelműséggel magyarázzák esetleg ezt a derűt. Én azt hiszem, hogy rendkívül komoly tünet. Az angolok mindig azt mondják, hogy Nagy-Britannia legfőbb erőssége a flotta. Én így mondanám: a flotta és a humor.

Október 2

„Brazilia üzen": rímekben és szabadversekben, tökéletesen csiszolt szonettekben és hatalmas lendületű modern ódákban. Brazilia üzen és aki nem ilyen üzenetet várt e távoli és lényegében félreismert birodalomtól, az örömmel csalódik. Mert nincs hitelesebb üzenet, mint a költőké. Az útleírások vagy az idegenforgalmi prospektusok csak az egzotikumot mutatják, a költők viszont a lényeget közlik. Ezt a lényeget, ezt a „másik Braziliát" találjuk meg e szép új fordítás-kötetben. „Új szellemi kalandok, új kincsek keresésének" nevezi a műfordító vállalkozását Octavio Fialho, Brazilia budapesti követe a kötethez írt szellemes előszavában.

Rónai Pál, a műfordító, valóban új kincsekkel ismerteti meg a magyar olvasót, aki őszintén hálás neki e fáradozásért. A századvég túlfinomult parnasszista szonettjei és a legújabb költők szürrealizmusba hajló szabadversei egyforma tisztasággal és erővel szólnak hozzánk Rónai nagyszerű tolmácsolásában.

A kötet „új szellemi kalandhoz" méltóan izgalmas, de amellett megnyugtató és vigasztaló olvasmány. Izgalmas és egyben megnyugtató, hogy milyen szoros a kapcsolat költészet és költészet között, hogy minden költő végeredményben rokon, hogy a kreol, néger, indián, vagy kevert származású brazil költőknek is ugyanaz fáj és ugyanaz okoz örömet, mint a franciáknak vagy a magyaroknak. Hangjuk is közeli és egyetemes: az örök európai, vagy ha úgy tetszik, örök emberi

hang szólal meg különféle iskolák és egyéniségek sajátos hangszerein.

Lehet, hogy a brazil költők azt tartják a legfontosabbnak, amiben az európaiaktól különböznek, — de talán megbocsátják a távoli olvasónak, ha most, e széthullásnak induló világban elsősorban anak örül, ami hasonlít, ami közös. Ezért örülök annak, hogy a századvégi érzékeny néger költő (Cruz e Souza) is a „lélek rácsairól" panaszkodott; hogy a modern brazil költészet egyik vezéralakja, Ribeiro Couto olyan szatirikus szabad versekben ír a kispolgári életformákról, melyek Közép-Európában is érvényesek, hogy Mario de Andrade ugyanolyan mély szolidaritással fordul a brazil ültetvények kaucsukfacsapoló munkása felé, mint ami Illyés Gyulát fűzi a puszták népéhez. És mikor a tropikus ültetvények után megszólal a riodejaneiroi gyárak költészete is:

„Gyárak kerékfogai között, akár a férgek,
nyüzsögnek a munkások levágott ujjai...
Munkáslányok színe és mosolya elhal szövőszékek
monoton moraja közt."

akkor is ismerősként üdvözöljük a költőt, Jorge de Lima-t, aki az örök költő kritikájával szemléli az örök gyárat.

De még a sajátosan brazil témák sem hatnak idegenül. Vicente de Carvalho, az ügyvéd-költő, indián nagyapja szabad életét szeretné újra megtalálni erdei kirándulásokon:

„Az erdei magányban szóval mindent felejtek...
Boldog vagyok... Felejtem a szörnyű diplomát...
A kölcsönvett léleknek, mely perről-perre kerget,
Kimenőt adok s járok árkon és bokron át
Büszkén, mint aki érzi, hogy könnyű kis pehely lett"

Nem kell indián ős ahhoz, hogy e nosztalgiát megértsük: minden európainak is vannak pillanatai, mikor

a természet ősi, nagy szabadsága után vágyódik és azt hiszem, alig akad ügyvéd, aki legalább egyszer életében egy pillanatra ne hallotta volna meg a „vadon szavát".

És rokonként fogadjuk a kötet legbrazilabb versének költőjét, Ronald de Carvalho-t is, aki monumentális hangvízióban szólaltatja meg egész Braziliát.

„Hallom, hogy dalol, zümmög, harsog, üvölt egész Brazilia földje;
hallom a függőágyak zuhogó lengését, a szirénák vad sivítását, gyárak pörölyös, kalapáló, zúgó, zengő, dohogó morajt;
hallom, hogy robban az ekrazit; hogy csikorognak a kikötők emelődarui, hogy keringenek a kerekek, hogy süvítenek a sinek, hogy zengenek a völgyek, a dombok... hallom a tőzsdék hogyan szajkózzák értékpapirok árfolyamát, a felhőkarcolók tövében hogy nyüzsög az uccasereg; hallom a sokféle faj kiabálását, mit a nyilt kikötőkből az ország szive felé űz, hajt a dagály.'

Brazilia ezer ellentmondó, sajátos, egzotikus zöreje szólal itt meg; de a költőnek, hogy közvetíthesse, le kellett ülnie az íróasztalához és az íróasztal bizonyos fokig területenkívüli. Az íróasztalnak megvannak a maga örök, nemzetfeletti szabályai és ha a költő leül az íróasztalához, halk, de kivehető Morse-jelek kapcsolják a többi költőhöz, akik távoli íróasztaloknál ülnek a világ minden táján és őrködnek, hogy el ne kallódjék mindaz, ami az emberiség elidegeníthetetlen és széttéphetetlen közös kincse. Most brazil íróasztalok mellől kopogják fehér vagy barna kezek a megnyugtató jeladást, hogy még őrhelyükön vannak és a kínlódó Európából visszakopog a válasz: „Köszönjük".

Október 6

Nehéz olvasni olyankor, amikor a valóság sohasem észlelt erővel nehezedik az öntudatra. Nehéz az élet

összefoglalásába és magyarázatába merülni olyankor, amikor a puszta tények kíméletlen energiával özönlik el az eszméletet. Az ember ilyenkor nem olvas, a szó rendes értelmében, legfeljebb csak olvasgat, itt-ott felnyit egy-egy régi és örök szöveget, szinte csak azért, hogy meggyőződjön: helyükön vannak-e még azok a mondatok, melyek kezdettől fogva úgy hozzátartoztak belső tájunkhoz, mint a külső tájhoz a hidak és a kupolák. Az ilyen ötletszerű olvasgatás tulajdonképpen féltő őrjárat az irodalomtörténetben: azzal a titkos félelemmel lapozzuk fel például Vörösmartyt, hogy a „Gondolatok a könyvtárban" helyén esetleg valami aktuális röpiratszöveget találunk.

Tegnap minden idők legjobb és legmegbízhatóbb német szövegében, a „Faust"-ban lapozgattam két hadijelentés között. A második rész ötödik felvonását nyitottam fel, azt a felvonást, mely nemcsak a „Faust"-nak, hanem, azt hiszem, Goethe életművének is koronája. „Auch hier geschieht, was längst geschah" — olvastam az egyik lap élén a mefisztói mondást, mely megnyugtat: nincsen semmi új a nap alatt. Azután színváltozás következett és Lynceus, a toronyőr ott állt őrhelyén az éjszakában. Sok mindent látott e magaslati pontról, nagyjából mindent látott. És mégsem érzett sem kiábrándulást, sem undort, szerencsésnek nevezte a szemét, amiért egyáltalában láthatott, mert, úgylátszik, a szemlélet mély és igazi örömforrás, amit csak Goethe és a görögök tudtak igazán méltányolni:

„Zum Sehen geboren,
Zum Schauen bestellt,
Dem Thurme geschworen,
Gefällt mir die Welt"

— mondta a toronyőr az éjszakában, a fausti és az európai éjszakában. Arra született, hogy lásson, arra rendeltetett, hogy nézzen, hűséget esküdött a toronynak és végeredményben szépnek találta a világot, amikor visszapillantott a multra. Európa toronyőrei, ha elgon-

dolkoznak élményeiken, hasonló érzésekkel várhatják az éjszakát, kisebb-nagyobb magaslataikon. Aki arra született, hogy lásson, aki arra rendeltetett, hogy nézzen, akit esküje kötött őrhelyéhez, az nem panaszkodhat. A világ csakugyan szép volt, minden válságával és minden szörnyűségével együtt. Szép volt, a szónak magasabb, mondhatnánk toronyőri értelmében, mert ebben az értelemben szép mindaz, ami valódi, ami él, ami mozog, ami áttekinthető. Az élet gazdag rendje és gazdag rendetlensége, a valóság millió arca, az öröm és szenvedés hihetetlenül sokféle lehetősége: mindez szép, ha a toronyból nézzük. Természetesen senki sem olyan szerencsés, mint Lynceus a toronyőr, senki sem nézheti a világot mindig a toronyból. De ha lent vagyunk is a nagy kavargásban, ha látszólag beleveszünk is az életbe: lelkünk mélyén mindig meg kell őriznünk a magunk külön tornyát és meg kell találnunk néha a madártávlat nagy pillanatait. Különösen azoknak, akik arra rendeltettek, hogy nézzenek és akiket hűségesküjük köt a toronyhoz. És ha sikerült hűnek maradnunk a toronyhoz, akkor csakugyan szép volt minden. Szép volt, amit láttunk és szép volt az is, amiben résztvettünk. Az egész világ szép volt: Giotto oltárképei a firenzei Santa Croce-ban és a marseillei nép éneke július 14-én, a Hardanger-fjord hallgatag sziklái egy világosszürke nyári éjszakán és a spanyol munkásasszonyok lármája a valenciai fűszerüzletekben, a steril tisztaság Hamburgban és a kavargó piszok Patraszban, a séták a budai hegyekben és a gondok a pesti lakásban, Moissi hangja a színpadon és a zongoraverkli az udvarban, eltűnődni egy szonetten és felháborodni egy igazságtalanságon, álmodozni egy pohár bor mellett és harcot fogadni egy statisztikai kimutatás mellett, teát inni egy londoni kocsmában dokkmunkások között, menetelni az országúton magyar parasztok között és megosztani velük egy csajka vizet, figyelni az exotikus kacsákat a St. James Park taván és figyelni a politika rádiógramjait, ülni kettesben egy nyári

padon és őrt állni magánosan az őszi esőben. Mindez szép volt és szép volt a válság és a forrongás is, melynek tanui voltunk, szépek voltak a tragédiák a színpadokon és a parlamentekben, szépek voltak a könyvtárak és a gyárak, a falfestmények és a plakátok. Minden szép volt, mert minden élt és mindent láttunk, mert egyszerre voltunk lent a sokaságban és fent a toronyban, mert hűek maradtunk eskünkhöz, mert néztünk, láttunk és jelentettünk. Szép volt az egész, ne sajnáljunk semmit. Szép még most is, hogy néha még elővehetjük Goethét és a többieket, hogy még elérhető távolságban vannak a nagy szövegek. Ne sajnáljunk semmit, ami eddig volt és ne sajnáljuk előre, ami lesz. Lehet, hogy nem lesznek többé tornyaink, de amit eddig láttunk, azt már nem marhatja ki eszméletünkből semmi.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Optimista epilógus

1939 szeptemberének első napjaiban sokféle érzés töltötte el Európa lakósait. Nagyjából ugyanazok az érzések lehettek ezek, melyek huszonöt évvel és egy hónappal előbb, 1914 augusztus elején töltötték el e földrész tömegeit. Csak egy érzés hiányzott most a huszonöt évvel ezelőttiekből: a meglepetés. Nagyon valószínű, hogy senki sem lepődött meg, amikor az új háború kitört. Olyasmi történt, amire mindenki már évek óta számított vagy legalább is valószínűnek tartott. És ezért, azt hiszem, a mai tömegek lelki megrázkódtatása és fájdalmas megdöbbenése is sokkal kisebb, mint azoké, akik egy negyedszázaddal előbb szinte egyik napról a másikra ébredtek a világháborúra.

1914 egy biztos, öröknek látszó világrendet robbantott széjjel — 1939 csak erőteljesebb, kegyetlenebb módszerekkel, de mindenesetre logikusan folytat egy huszonötéves bizonytalanságot és forrongást. „A 19. század 1914-ben ért véget" — mondotta egyszer valaki. Az első világháború kitöréséig a 19. század második felének kényelmes és vastag rendje altatott el minden nyugtalanító kérdést, legalább is a nagy tömegek számára. Az értékek hierarchiája szilárdnak és megbonthatatlannak tűnt fel a társadalmi és szellemi életben egyaránt. Még az ellentétek, a harcok is világosak, félreérthetetlenek, tehát megnyugtatóak voltak. A munkásság szemben állt a nagypolgársággal, a haladó, kritikai szellem szemben állt a konzervatív szellemmel, Bernard Shaw szemben állt a Pall-Mall klubjaival és Ady Endre szemben állt Rákosi Jenővel. Tiszta ellentétek, félreérthetetlen helyzetek voltak ezek, mindenki pontosan tudta, mit akar és mit ellenez. A rend állapota volt ez,

a viszályaiban is megnyugtató rendé. 1914 nyarán egyszerre vége szakadt és elkezdődött egy másik világ.

E világnak, mely 1914-től, illetve szabatosabban 1918-tól 1939-ig tartott, az a legjellemzőbb vonása, hogy nincsenek jellemző vonásai. Minden jellemző rá és mindennek az ellenkezője is. Tökéletes gazdasági, társadalmi, erkölcsi, értelmi és érzelmi zűrzavar uralkodott e huszonöt év alatt a fehéremberek között. Teljes erejével beigazolódott az a régi megállapítás, hogy a válság a kapitalista termelési rendszernek nem kivételes, véletlen velejárója, hanem alapvető, szerves alkotóeleme. 1918—1939 a szakadatlan gazdasági válságok sorozata. De ugyanilyen válságok kavarják fel az élet minden más síkját is. A két világháború közötti európai életnek alapanyaga a válság. Mély bizonytalanság tölti el az agyakat és az idegeket. A régi, világos ellentétek elmosódnak és új, zavaros, felismerhetetlen formákat öltenek. Nem lehet pontosan meghatározni, hogy melyik a forradalom és melyik a reakció, a módszerek gyakran azonosak és egymásból merítenek. Erkölcsi és szellemi téren tisztázatlanok a célkitűzések: beteges humanizmus, túlfinomult kultúrszomj keveredik állati barbársággal. Európa intellektueljei vagy terméketlen szkepszisbe zárkóznak, vagy heves lendülettel felcsapnak prófétának. A türelmetlen kollektivizmusok mellett ott látjuk a minden emberi közösségtől irtózó individualista köldöknézés tudományos és művészeti szektáit. Az irodalom, a festészet, a zene az európai öntudat végzetes zavarairól számol be. Az új művészet, a film egyetlen időálló reprezentánsa, Chaplin a modern társadalom anyagi és erkölcsi képtelenségeit és a kisember életének céltalanságát mutatja be. A szellemi emberek épúgy, mint az ucca emberei egyre kevésbé értik önmagukat és a világot. A politikai rendszerek hasznavehetetlensége ijesztő méreteket ölt a harmincas évek elejétől kezdve. Paul Valéry a túlzott rendetlenség és a túlzott rend kettős veszélyétől féltette az európai emberiséget. Mindkét veszély egyre fenyege-

többé vált a harmincas években. A nagy rendetlenségből sehol sem született meg a szabadság és a nagy rend sehol sem nyujtott biztonságot és békét. Nem is tehette, hiszen csupán a rendetlenségnek egy új, „organizált", „fegyelmezett" formája volt, fából vaskarika, félelmes bűvészmutatvány.

Az európai életnek és léleknek ez a mély, mindenre kiterjedő bizonytalansága az utóbbi években kezdett egyre veszedelmesebb méreteket ölteni. Az ember nem élhet sokáig büntetlenül a káoszban. A szellemi és erkölcsi elvadulás kegyetlen jelei kezdtek mutatkozni mindenütt. „A hülyék dühe tölti be a világot" — kiáltja 1937—38 telén Georges Bernanos, a kiváló francia katolikus író. Döbbenten állapítja meg, hogy a hülyeség, mely nemzedékeken át statikus volt, kezd dinamikussá válni. A hülyék (a gondolkozni nem tudó nyárspolgárok), mint Bernanos írja, egy szép napon gyanútlanul kinéznek az ablakon és azt látják, hogy a szemközti házsor úszni kezd és egyre jobban távolodik, mint valami hajó. Napjaink tele vannak ilyen elképesztő és valószínűtlen jelenségekkel az élet minden területén. A nyárspolgár előbb-utóbb megvadul a sok bizonytalanságtól és Isten óvjon meg minden jótét lelket, ha egyszer a nyárspolgárok megvadulnak.

A háború tehát nem jött váratlanul: attól a perctől kezdve, hogy az első véget ért, érlelődni kezdett az új háború. És talán ez ad okot némi reménykedésre. Az 1914-es háború véget vetett egy régi biztonságnak — az 1939-es háború talán véget vet egy régi bizonytalanságnak. 1914 és 1939 között likvidálódott minden érték és minden mérték: most pedig talán elkezdődik a likvidálás korszakának likvidálása. Az európai színpadot megint a nagy tragédiák pátosza hatja át — a tragédiák pedig, mint a görögök óta tudjuk, a megtisztulás, a „katharzis" állapotába hozzák a nézőt. Igaz, hogy a mai európai tragédiáknak közvetve vagy közvetlenül a nézők is részesei, de azért a „katharzis" nem maradhat el, sőt talán éppen ezért lesz általános és mara-

dandó. Nem tudhatjuk, mi következik majd a tragédia utolsó felvonása után, de valószínű, hogy a rend új korszaka kezdődik el, az igazi rendé, mely összefér az igazi szabadsággal, mely véget vet egy emberöltő kegyetlen zűrzavarának, mely világos fogalmakkal épít ismét lakható világot az európai embernek. A háború, minden borzalma mellett is, bizonyára tiszta helyzeteket teremt majd és csak tiszta helyzetekből fejlődhet ki ismét az értelem uralma vagy mint József Attila írta:

„. . . gyönyörű képességünk, a rend,
Mellyel az elme tudomásul veszi
A véges végtelent:
A termelési erőket odakint
S az ösztönöket idebent."

OSZK

A M.N.MUZEUM KÖNYVTÁRA

Felelős kiadó: Kaczér Vilmos

OSZK

OSZK

OSZK